

C E P Ü N İ V E R S İ T E S İ

Tasavvuf ve Tarikatlar

MUSTAFA KARA

YENİ YÜZYIL
KİTAPLIĞI

İletişim Yayınları

CEP ÜNİVERSİTESİ

Tasavvuf ve tarikatlar

Doç. Dr. MUSTAFA KARA

YENİ YÜZYIL
KİTAPLIĞI

*Emlak Bank'ın katkılarıyla
İletişim Yayınları*

İçindekiler

SUNUŞ	5
GİRİŞ	6
Tasavvufun Doğuşu	6
Sufi Kimdir?	7
Tasavvuf Nedir?	7
Zühd ve Riyazet	9
İrfan	10
I. BÖLÜM	
Kurucu Mutasavvıflar	14
Gönül Sultanları	14
Rabia	15
Cüneyd	16
Hamdun Kassar	17
Bistamî	17
Hallaç	18
İbn Hafif	19
Tarihi Scyir	20
Tepki	23
II. BÖLÜM	
Terimler	25
Gel Gidelim Dosta Gönül	25
Mürid-Mürşid	27
İnabe-Tevbe	29
Halvet-Uzlet	31
Tevekkül-Kanaat	33
Zikir-Deverân	34
Vecd-İstiğrak	36
İlham-Marifet	38
Şeriat-Tarikat	40
Aşk-Vuslat	42
Fena-Beka	43
Tevhid-Vahdet	44
Vahdet-i Vücûd	45

Tefekkür-Tenkid.....	50
III. BÖLÜM	
Tarikatlar.....	51
Kalpten Kalbe Giden Yol.....	51
Kaç Tarikat Var?.....	52
Ortak Unsurlar.....	54
Tarikatlar Kapalı Toplum mu?.....	62
Tarikat Coğrafyası ve Büyük Tarikatlar.....	63
Bektaşîye.....	65
Mevlevîye.....	66
Bayramîye.....	67
Rifaiye.....	68
Kadiriye.....	69
Halvetîye.....	70
Cerrahiye.....	71
Nakşibendiye.....	72
Melâmetîye.....	73
IV. BÖLÜM	
Tasavvuf Klasikleri.....	78
Satırlardan Sadırlara.....	78
Arapça Eserler.....	80
Farsça Eserler.....	93
Türkçe Eserler.....	100
Menakıbnameler.....	108
Divanlar.....	109
Diğer Sufî Yazarlar.....	111

SUNUŞ

İnsanın aklî-bedenî kabiliyetleri olduğu gibi kalbî-ruhî melekeleri de vardır. Bu ikinci grup yetenekler onun mistik ve estetik dünyasının oluşmasına, gelişmesine ortam hazırlar, ahlâkî güzellikleri elde edebilmesine yardımcı olurlar.

İnsanların ortaya koydukları uygarlıklara konumuz açısından bakılırsa görülen hakim renklerden biri de bu melekelerin tabiî neticesi olan faaliyetlerdir. Estetik tarafı olmayan medeniyet olmadığı gibi etik ve mistik yönü olmayan uygarlık da yoktur.

İslâm kültür coğrafyasında bu faaliyetin adı tasavvuttur. Tasavvuf, zaman zaman farklılaşan bir Rab, varlık, kâinat ve insan anlayışı içinde Müslümanların gönül terbiyesini üstlenen, onların din, ahlâk ve estetik dünyalarını zenginleştiren, iyi bir insan, iyi bir mümin olmalarına yardımcı olan unsurları öne çıkaran bir disiplindir. Bu özellikleri sebebiyle din ve sanat hayatımızla tasavvuf arasında sıkı bir ilişki olduğu gibi tarikatlarla kültür tarihimiz de içiçedir.

Tasavvuf ve tarikatların on dört asırlık maceralarının ana noktalarına işaret edecek olan bu eseri ilkokul öğretmenim Muhterem Seyfullah Günaydın'a ithaf ediyorum.

Doç. Dr. Mustafa Kara
Fethiye/Bursa, 18 Mart 1922

GİRİŞ

Tasavvufun Doğuşu

Klasik tasniflere göre İslâmî ilimlerden bir tanesi de tasavvuftur. Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm gibi doğuşu Hz. Peygamber devrinde olmakla beraber, gelişmesi, sufileri yetiştirmesi, bu sufilerin tekke, zaviye, dergâh diye kendilerine has bir müesseseyi kurması, nihayet bu mesajı diğer insanlara ulaştırması daha sonraki yüzyıllardadır. İlk yüzyılda, “tasavvuf” kelimesi dahi yoktu. O zaman bu ilmin Hz. Peygamber’le başlamasını nasıl anlamak gerekir? On dört asırlık bir macerası olan tasavvufun “hangi öğeleri ilk yüzyılda mevcuttu” sorusuna daha sıhhatli cevap verebilmek için “tasavvuf nedir” sorusuna cevap aramak gerekecektir.

Elimizde yüzlerce tarif var. Bu tarifler değişik asırlarda farklı sufilerce yapılmıştır. Bu çok tariflilik bize bu sistemin değişik yönlerini aktardığı için faydalı olmuştur. Bir sufînin birden çok tarifi de vardır. Bu da onun, hayatının muhtelif dönemlerinde yakaladığı “nükte”leri göstermesi açısından mühimdir. Şimdi ilk üç yüzyılda yaşayan bazı sufilere göre sufi ve tasavvuf tariflerine bakabiliriz:

Sufî Kimdir?

Cüneyd: Sufî toprak gibidir. Kötü olan her şey onun üzerine atılır, fakat ondan, güzelden başka bir şey çıkmaz. Yer gibidir, iyisi de kötüsü de ona basar. Bulut gibidir her şeyi gölgelendirir. Yağmur gibidir her şeyi sular.

Nuri: Bulamadığı zaman sükûn ve huzur içinde, bulduğu zaman ise başkalarına vermeyi tercih eden, sema ve dinî musikî ile içiçe olan, emir ve yasakları gözetken kimsedir.

Dükkî: En uygun işle meşgul olan ve kötülüklerden uzak duran kişidir.

Kettanî: Görünüşte kul (köle), hakikatta ise hür olandır.

Nahşebî: Hiçbir şeyin bulandıramadığı, her şeyin kendisiyle berraklaştığı şahıstır.

Tasavvuf Nedir?

Nasrabazî: Kur'ân ve Hadislere sarılmak, heva ve heveslere uymamak, şeyhlere hürmet etmek, halkın özürlerini kabul etmek, zikre devam etmek, ibadetler konusunda birtakım tevillere kaçmamaktır.

Şibli: Karşılıklı sevgi ve dostluktur. Hiçbir kaygı duymadan Allah ile beraber olmaktır. Ruhun üfle-yişlerine kulak vermektir.

Ebû Saîd: Fuzulî işleri terketmektir.

İbn Hafif: Kadere sabır, Hakk'ın verdiği rıza, gerçekleri aramak için dere-tepe dolaşmaktır. Hakikat ilimlerine bağlanmaktır.

Ebu Hafs: Edebten ibarettir.

Yüzlerce tarifi içinde bulunan bu tesbitlere bakıldığı zaman konunun dinî görünümü açığa çıkmakta,

işin ahlâki boyutu belirginleşmektedir.

Daha sonraki yıllarda tasavvuf adını alan yaşama ve düşünme biçiminin özü, çekirdeği Hz. Peygamber devrinde mevcuttu. Fakat bunun sufilerin elinde geliştirilip, usûl ve metoduyla, kurum ve kuruluşlarıyla bağımsız bir ilim ve hayat tarzı haline gelişi daha sonraki yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Bu durum diğer İslâmî ilimler için de geçerlidir.

Tasavvufî hayatın doğuşunda temel sebep dinlerin yapısı ve insanın ruhî ihtiyaçları olmakla birlikte iki hareket bu gelişmeyi hızlandırmıştır. Bunlardan biri, İslâm dünyasında ortaya çıkan lüks, sefahat ve israf, diğeri ise dinî meseleleri yalnız akılcılıkla izah ederek, onun manevî boyutunu gözardı eden bilginlerin tutumu. Sufiler zahitçe davranışları ile birinci gruba, mistik yorumlarıyla da ikinci gruba muhalif bir tavır sergilemişlerdir. Bir başka ifade ile tasavvuf bu tavır ve tutumlara reaksiyon göstererek yolalmıştır.

İnsanların tasavvuf ve tarikatlara girişi de çoğu zaman bir bunalım, sıkıntı, ümitsizlik ve kargaşa ile izah edilmiştir. Olaya kişi planında bakıldığı zaman bunlara delil bulmak mümkünse de, bütün hareketi benzer sebeplere bağlamak doğru değildir. Esas sebep Mevlâna'nın "suyu arayan adam" benzetmesindedir:

*Susuzlar bu dünyada her zaman suyu arar
Su da yana yakıla susuzu arar sorar.*

Fritz Meier'in yorumu ise şöyle: "Tasavvuf İslâm cemaatı içinde Peygamber döneminin iman tazeliğini yeniden yaşatmak, her yandan gelen şüphe, tereddüt, yalnızlık ve kargaşalıklara karşı dinin aslî otoritesine bir dönüş sağlamak gayreti olarak görülebi-

lir.”

Zühd ve Riyazet

İslâmın ilk dönemlerinde tasavvuf kelimesi yerine zühd kullanılmıştır. Sözlük anlamı itibariyle ilgi duymamak, değer vermemek, küçümsemek, terketmek demek olan bu kelime Kur’ân-ı Kerim’de yoksa da Hz. Peygamber’in hadislerinde geçmektedir. Zühd terim olarak dünyayı ahirete, maddeyi mânaya tercih etmemek, bedenın arzularından çok kalbin ve ruhun isteklerine kulak vermek demektir. Böyle bir hayatı tercih eden kişiye zâhid adı verilir. Zahidle eş anlamlı olarak âbid, nâşik gibi kelimeler kullanıldığı gibi sufî, mutasavvıf, veli, derviş, şeyh fakîr, âşık, ârif, eren... de kullanılmıştır.

Riyazet, çoğu zaman zühdle birlikte kullanılırsa da farklı bir fonksiyon üstlenmiştir. Zühdde varolan “dünyadan kaçış” anlamı riyazette “dünyaya karşı direniş”e dönüşür. Riyazet, nefse karşı birtakım yeni meleke ve kaabiliyetler elde edebilmek için bazı tekniklere başvurmak demektir.

Sözlük anlamı itibariyle, terbiye etme, eğitime, ıslah etme gibi mânalara gelen riyazet çeşitli şekillerde uygulanır. Nefse ağır ve zor gelen işleri yapmak, bağ-bahçede çalışmak, çileye girmek, seyahata çıkmak vb.

İsmail Hakkı Bursevî Mesnevî şerhi’nde bu terimi şöyle tarif ediyor: “Riyazet nefsi ve bedeni kesret-i istimâldir ki selâset ve maharet kabul eyleye”. (I/365.)

Riyazetin bir önemli unsuru da vakitleri muhafaza etmek, onları zabt u rabt altına almaktadır. Her anı değerlendirmek için dünü ve yarını düşünme-

mek de bu yaşama tarzının ayrılmaz parçasıdır. “Sûfî ibnu’l-vaktır” (sûfî vaktin oğludur) sözünden bu kastedilir.

İrfan

Tasavvufun, zühd ve riyazet başlığı altında incelenen yönü, genellikle maddeyi, eşyayı, dünyayı konu alır; bunlarla ilgili kanaat ve yorumları ihtiva eder. İkinci önemli yönü ise meselenin tefekkür ve felsefe cihetidir. Sufiler insan düşüncesinin uzanabildiği, tefekkürünün ulaşabildiği alanlarla da meşgul olmuşlardır. “Tasavvuf felsefesi” adıyla bilinen bu yorumlar İslâm felsefesinin en dikkat çekici yönlerini barındırmaktadır.

Şu da ilâve edilmelidir ki, Sünnî toplumlardaki gibi bir tarikat vakıyasıyla karşılaşmayan Şiî İran’da, İrfaniye adıyla konunun bu felsefî boyutu çok canlı olarak yaşamaktadır. Humeyni’nin devamlı okuttuğu kitaplardan birinin Fususu’l-hikem olması ve onu şerhetmesi bunun dikkat çekici belgelerinden sadece bir tanesidir.

* * *

Sufilerin kendi terimleriyle ifade etmek gerekirse: Tasavvufun gayesi insan-ı kâmil yetiştirmektir. İnsan-ı kâmil Allah’a, insana ve diğer yaratıklara karşı vazifelerini tam olarak ve şuurlu bir şekilde yerine getiren kişidir. Bu mertebenin bir adı da “Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmak”, yani O’nun bütün güzel vasıflarının tecelli ettiği bir varlık haline gelmektir. İnsanın “Allah’ın halifesi” olarak nitelendirilmesine de bu açıdan bakılabilir. (Bakara, 2/30).

Medeniyetler arası kültür alış-verişi her zaman olmuştur. Dolayısıyla İslâm medeniyeti komşu medeniyetlerden etkilendiği gibi bazılarına da etki etmiştir. Bodley'in "Rönesansı İslâmîyet'e borçluyuz" ifadesi ne kadar doğru ise, 9. yüzyılda Helenistik felsefenin İslâm alemindeki tesiri de o kadar doğrudur.

Sözü tasavvufun doğuşuna getirmek gerekirse şu söylenebilir: Her şeye rağmen bir derviş için önemli olan Allah ve Elçisi'nin söyledikleridir; Hz. Peygamber ve arkadaşlarının yaşama tarzı ve tavsiyeleridir. Bunun için tasavvufun çıkış noktasında yabancı tesir aramak, meseleyi dış tesirlerle izah etmek pek tatmin edici görülmemektedir. Ancak tarihî gelişim içinde bu komşu medeniyetlerde insanların ortaya koyduğu fikir ve sistemlerden etkilenmediklerini söylemek de mümkün değildir.

Şimdi tasavvufî yorumlara zemin hazırlayan, tasavvufî düşünceye ışık tutan ve terimlerin oluşmasında yönlendirici bir rol üstlenen bazı ayet ve hadisler nakledilebilir: "Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın..." (Lokman, 31/33). "İyi biliniz ki dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden ibarettir..." (Ankebut, 29/64). "İhtiyaçları bile olsa başkalarını kendilerine tercih ederler..." (Haşr, 59/9). "Zevk u safa ederler, davarlar gibi yerler..." (Muhammed, 47/12). "Kur'ân üzerinde düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerinin üzerinde kilitler mi var..." (Muhammed, 47/24). "Ağlayarak çeneleri üstüne kapanırlar. Ve Kur'ân'ı dinlemek onların derin saygısını arttırır..." (İsra, 17/109). "Allah kuluna kâfi değil mi?" (Zümer, 39/36). "Rabbini içinden yalvararak yüksek olmayan bir sesle sabah akşam zikret" (İnsan, 76/25). "Takva üzere olunuz, Allah size öğretir" (Bakara, 2/282). "Biz insana şah damarından daha yakınız" (Kâf, 50/16). "Nereye

yönelirseniz yörielin Allah oradadır” (Bakara, 2/115). “Evvel de O’dur son da, zahir de O’dur, batında” (Hadid, 57/2). “Yer ve göklerin yaratılışı üzerinde düşünürler...” (Aluimran 3/191).

Hz. Peygamber’in bazı hadisleri de şöyle: “Dünyada bir garip, bir yolcu gibi ol” (Buharî, Rikak, 3). “Allah’a ve ahiret gününe inanan ya hayırlı bir şey söylesin veya sussun” (Buhari, Ilim, 18). “Eğer Allah’a gerçekten tevekkül edebilseydiniz, O kuşlara verdiği gibi, size rızık verirdi...” (Tirmizî, Zühd, 33). “Ağlayınız, ağlayamazsanız ağlar gibi hüznü olunuz...” (İbn Mace, İkâmet, 176).

Bu âyet ve hadisleri çoğaltmak mümkündür. Ancak şu ifade edilmelidir: Sözkonusu âyet ve uyarılar herkeste aynı tesiri icra etmemiştir. Bir başka ifade ile değişik ortamlarda yaşayan müslümanlar aynı ikazlara aynı tepkileri göstermemişlerdir. Buradan hareketle tasavvufun kaynağı meselesini tartışırken Kur’ân ve Hadis’ten sonra bir kaynak daha ortaya çıkmaktadır: İnsan, insanın mizacı, aldığı kültür, meselelere bakış tarzı tasavvufî hayata ilgi duyup duymamasına, sempati veya antipati beslemesine tesir etmektedir. Her insan böyle bir yaşama ve düşünme ile, ruhî ve mistik yorumlarla tatmin olmamakta, sözgelimi, kalbî melekelerden çok aklî kaabiliyetlere ilgi duyabilmektedir. Aslında sufiler bu “yaratılış” gerçeğinin farkındadırlar. Bunun en açık delili tasavvufî hayata girmek isteyen herkesi kabul etmemeleri, bazı denemelerden sonra karar vermelelidir.

Bu mizaç ve yaratılış farklılığı İslâm dünyasında ortaya çıkan anlayış, mezhep ve tarikatların doğuşuna tesir etmiştir. Bunların da üstünde akıl, nakil (mukaddes metinler) ve keşf-ilham kaynaklı bilgile-

re verilen değer konusunda müslüman düşünür ve bilginler hangi noktadadır? Bugünden düne bakıldığı zaman bu düşüncenin mimarlarını üç kategoriye ayırarak incelemek mümkün görölmektedir.

1. *Selefiyye*: Bunlara göre dinî metinler olduğu gibi kabul edilmeli, öyle inanılmalıdır. Aklî te'viller kadar kalbî yorumlar da yanıltıcı olabilir.

2. *Kelâmiyye*: Medrese ilimlerini ve zihniyetini temsil eden kelâmcılar (Zâhir uleması), dinî metinlerin izahında aklı temel bir unsur olarak devreye sokmuş, te'villere başvurmuş, dinî konulara aklî-felsefî boyutlar getirmiş, sufilerin ilham ve keşiflerini geçersiz saymışlardır.

3. *Sûfiyye*: Tekke kültürünün temsilcisi mutasavvıflara göre nakil ve nass adını alan dinî metinlere; Kur'ân-ı Kerim ve Hadis-i şeriflere aklî izahlarla birlikte kalbî-batınî boyutlar da getirmek ve öyle bakmak gerekir. Çünkü akıl gibi kalb de bir bilgi kaynağıdır. İşte 14 asırlık tasavvufî kültür bu görüşün neticesidir. Bu tasnife dördüncü grup olarak Müslüman filozofları da ilâve etmek mümkündür.

BİRİNCİ BÖLÜM KURUCU MUTASAVVIFLAR

Gönül Sultanları

Tasavvufî hayat ve düşüncenin bugüne ulaşmasına katkıda bulunan binlerce sufînin olduğunu tahmin etmek zor değildir. Bunların bir kısmı düşünceyi üreten, büyük bir bölümü de bunu yayan, aktaran, yorumlayan kişilerdir. Tasavvufî dünyaya yön veren, yeni yorumlarla değişik boyutlar kazandıran dervişlerin bir kaç tanesine temas etmek faydalı olacaktır. Bunların bir kısmına klasikleri tanıtırken veya tarikatlar hakkında bilgi verirken değinileceği için, o isimler burada tekrar edilmeyecektir.

Tasavvufî hayatın kuruluş safhasında bölgelere göre ekoller oluşmuştu. Bu ekoller, bazı konulara daha çok ağırlık vererek, onların üzerinde titizce durarak insan yetiştirmişlerdir. Cüneyd-i Bağdadî ilk yüzyıllarda sufîlerin yaşadığı bölgeleri ve bunların özellikle işledikleri konuları şöyle sıralamıştır: Bağdat'ta şathiye ve ibadet, Horasan'da gönül ve cömertlik, Basra'da zühd ve kanaat, Şam'da yumuşak huyluluk ve teslimiyet, Hicaz'da sabır ve inabet.

Bu tesbitten hareketle tasavvufta bir Bağdat okulu, Bir Horasan okulu olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bazan da bölgeler belli bazı isimlerle özdeşleştirilmiştir. Kuşeyrî şunu naklediyor: Dünyada dördüncüsü olmayan üç kişi vardır: Nişabur'da Ebu Os-

man Hirî, Bağdat'ta Cüneyd, Şam'da Ebu Abdullah b. Cellâ.

Rabia (Öl. Basra 185/804)

Tasavvuf tarihinin en büyük kadın şahsiyeti Rabi-atü'l-Adeviyye'dir. Basralı olan Rabia, özellikle tasavvufî düşünceye "aşk" boyutunu getirmekle tanınır.

"Büyük işleri hep erkekler yapıyor, kadınlardan Peygamber de yoktur, sen bu sözleri nereden buluyorsun?" diyenlere "Tarihte hiçbir kadın da Firavun gibi ben sizin en yüce Rabbinizim, demedi" şeklinde cevap vermişti.

Kuşeyrî, Hucvirî, Kelebazî gibi ilk dönem yazarları Rabia'yı sukûtla geçerse de Attar, Tezkire'de ona geniş bir yer ayırır. "Erkeklerden bahsederken bu kadın nereden çıktı" şeklindeki bir soruya da şu Hadis'le karşılık vermiştir: "Allah sizin suretlerinize bakmaz".

Rabia şöyle diyor: "Rabbım, eğer cehennemden korktuğum için sana tapıyorsam beni oraya at! Yok eğer cennete girmek için ibadet ediyorsam bana onu da haram kıl. Fakat sadece ve sadece senin için kulluk yapıyorsam ebedi güzelliğini temaşa etmeyi bana nasib et."

A. Schimmel'in tesbitlerine göre Avrupa, 13. yüzyıldan beri Rabia'yı tanıyor. Onu Batıya tanıtan ilk kişi Romon Lull'dur.

Daha sonra yazılan kitaplarda (Sıfatu's-Safve, Nefahat gibi) bazı kadın zâhideler anlatılmışsa da yeterli değildir. Bu tutumun neticesi olacak ki Selçuklular döneminde mühim bir sûfî kadın teşkilatı olduğu anlaşılan Bacıyan-ı Rum hakkında elimizde olan

bilgiler çok yetersizdir.

Margaret Smith'in 1928'de Londra'da hazırladığı Rabia adlı doktora tezi Türkçeye çevrilmiştir: Bir Kadın Sufî (İst. 1991).

Cüneyd (Öl. Bağdat, 297/909)

Bağdat Okulu'nun lideri olan Cüneyd Bağdadî "Tavusu'l-ulema" (bilginlerin tavusu) lakabından da anlaşıldığı gibi döneminin dinî ilimlerini de tahsil etmişti. Tasavvufî hayata yönelişinin bir sebebi de Serî Sakatî gibi bir Sufinin yeğeni olmasıdır. Haris Muhasıbî'den de istifade etmiştir.

Cüneyd'in yaptığı en önemli iş, sufilerin tavır ve mizaçlarına göre renkli ve karışık bir durum arzeye başlayan tasavvufî hayat ve düşünceyi kesintiye uğratmadan ve fakat dinî sınırların dışına çıkacak yorumlara da feda etmeden yönlendirmesidir. Bu fonksiyonu sebebiyle Seyyidü't-taife (Sufiler cemaatının beyi) ünvanını olan Cüneyd, hemen bütün tarikatların silsilesinde yeralan "kilit" bir şahsiyet durumuna yükselmiştir. Tasavvufî merhaleleri kateden bazı sufilerin ibadetleri terketmelerinin, hırsızlık ve zina yapmaktan daha kötü bir şey olduğu görüşü de onun dinî konulardaki hassasiyetini göstermektedir.

O, "şathiye"lerle dolu, coşkun ve taşkın bir tasavvufî hayat yerine, iç derinlik ve coşkularla birlikte "temkin" halini elden bırakmayan bir yolu izlemiştir. Bir diğer ifade ile "sekr"i değil sahv"ı tercih etmiştir. Bu yol Kuşeyrî ve Gazalî ile mükemmele ulaşacaktır.

Kendisinin bir çok risale kaleme aldığı kaynaklarda belirtiliyorsa da günümüze çok azı ve bazı mek-

tupları ulaşmıştır.

Hamdun Kassar (Öl. Nişabur, 271/884)

9. yüzyılda Horasan'da ortaya çıkan Melâmetiye okulunun en büyük temsilcisi Hamdun Kassar'dır. (Melâmetiye konusuna ileride temas edileceği için burada onun bazı fikirlerine işaret etmekle yetinilecektir).

Şekil ve gösterişe önem vermeyen melâmîlerin piri Kassar Ebu Turab Nahşebî'den feyz almıştır. Nahşebî şöyle diyor: "Kim derviş hırkası giyerse dilencilik yapıyor demektir, kim dergâhta oturursa dilencilik yapıyor demektir"

Attar'ın "nişâne-i melâmet" olarak tanıttığı Hamdun, çağında fıkıh ilminde de söz sahibi bir kişiydi. Üzerinde özellikle durduğu konular, tevazu, nefsin arzuları peşinden sürüklenmemek, iç dünyanın sırlarını başkalarına açmamak. Bu dönem melâmîlerinin önem verdikleri bir konu da adı dergâh olan belli bir yerde toplanmadan sosyal hayatın içinde olmak ve bir iş tutmak. "İnsanlar arasındaki dostluğu ortadan kaldıran şey dünya sevgisidir" diyen Kassar'a göre bir kişinin, hacamatçı filan diye tanınması, derviş, ârif diye tanınmasından çok üstündür. Bu tavır daha sonra bütün melâmîlerin mutlaka bir mesleğe girip üretime katkıda bulunmalarına sebep olacaktır.

Melâmetî düşünce 15. yüzyılda Bayramî melâmîleri ile büyük bir gelişme gösterecektir.

Bistamî (Öl. Bistam 261/874)

9. yüzyılın en cerbezeli ve tartışmalı sufîlerinden

biri de Bayezid Bistamî adıyla tanınan dedeleri Me-cusî olan İsaoğlu Tayfur'dur.

Sultanu'l-ârifin lakabını alan Bistamî'nin tasavvufî hayatı sekr ağırlıklı bir görünüm arzeder. O, manevî sarhoşluğu içinde söylediği şathiyelerle meşhurdur: "Kendimi tenzih ederim, benim şanımla ne yücedir". "Cübbemin içinde Allah'tan başkası yoktur". "Öyle bir deryaya daldım ki, Peygamberler sahilde kalakaldı" ifadeleri en meşhurlarıdır. Bu ve benzeri ifadelerle sufiler genellikle hoşgörü ile bakmışlar, kendinden geçme halinin tabii neticesi olan bu ifadelerden dolayı sufilerin sorumlu tutulmamasını savunmuşlardır.

Bu tasavvufî zenginliği ne ile elde ettin sorusuna "aç karın ve çıplak bedenle", kişi ne zaman alçakgönüllü olur sorusuna ise şu karşılığı vermişti: "Makam ve hal sahibi olmadığına kani olur ve halk içinde daha kötü kimse bulunmadığı görüşüne ulaşınca".

Mürşidi Ebu Ali Sindî için "O bana fenâ ilminin inceliklerini ben de ona namâz sûrelerini öğretirdim" şeklinde dikkat çekici bir tesbiti de vardır.

His ve coşku yönü ağır basan, cezbe, sekr ve gaybet dolu bu tavır, Hallac'la devam edecek, Mevlânâ ve İbn Arabî ile zirveye ulaşacaktır.

Hallaç (Öl. Bağdat, 309/1021)

Tasavvuf tarihi denince ilk anda akla gelen birkaç isimden biri de Hallac adıyla meşhur Mansurođlu Hüseyin'dir.

Cüneyd'in aksine coşkun bir tasavvufî hayatı temsil eden Hallac'ın bu manevî sarhoşluğu esnasında ene'l-hak (Ben hakkım) demesi sebebiyle idama

mahkum edilmesi, taşlanarak öldürülmesi İslâm tarihinde tasvir edilen en hazin olaylardan biridir. Denebilir ki, Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine dair Hıristiyan inancının getirdiği hüznün İslâm dünyasındaki karşılığı iki Hüseyin olmuştur: Kerbelâ'da Hz. Hüseyin, Bağdat'ta Hüseyin (Hallac).

Kuşeyrî ona eserinde hiç yer vermezken, Hucvirî onu uzun uzun anlatmış, fakat meczub olduğu için görüş ve fikirlerine tabii olmanın mümkün olmadığını söylemiştir. İdam edilen sapık Hallac ile Mutasavvıf Hallac'ın ayrı ayrı şahıslar olduğunu aktaran Hucvirî, Bağdat'ta kendilerine "Hallacî" adını veren sapık ve zındıklarla karşılaştığını da ilâve etmiştir.

Hallac'ın tasavvufî kanaatlarına sufîlerin bakışı da farklıdır. Cüneyd gibi bir grup sufî onun hakkında susmayı tercih ederken, bazı sufîler de onun "sırrı ifşa ettiği" için bu sonuçla karşılaştığını söylemiştir. Onu tasvip edenler de bir fitilin daha çok ışık vermesi için başının kesilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir.

İslâmî edebiyatın "vazgeçilmez" kişilerinden biri de Hallac'tır.

İbn Hafif (Öl. Şiraz, 371/981)

Şiraz'da yetişen mutasavvıfların en meşhurlarından biri olan Abdullah b. Hafif, bir taraftan "şathi-yeler" konusunda dikkatli davranırken, diğer taraftan Hallac'ı hapisanede iken ziyaret edecek ve O'nu "alim-i rabbanî" olarak niteleyecek kadar açık tavır ortaya koyan bir sufîdir.

Hayatı ve fikirleri ile ilgili en değerli kaynak müridi Deylemî tarafından Arapça olarak kaleme alınan Siret'tir. Eser Rükneddin Yahya tarafından Fars-

ça'ya çevrilecektir.

Şeyhu'l-kebir diye tanınan İbn Hafif'in bir başka tesir kanalı da-İslâm dünyasında uzun yıllar tesirli olan-Kazeruniyye tarikatıdır.

Bir çok sufî için söylenen "cenaze namazında Yahudi, Hıristiyan ve Mecusiler de bulunup dua ettiler" ifadesi İbn Hafif için de nakledilmektedir.

9. yüzyılda yaşayan, fikirleri, eserleri ve müridleriyle bu düşüncenin tanınması, yayılması, tutunması ve sevilmesinde katkısı olan sufîlerden birkaç tane daha sıralanabilir. Zunnûn Mısrî, Fudayl b. İyaz, Maruf Kerhî, Serî Sakatî, Bişr-i Hafî, Şakîk Belhî, Sehl-i Tusterî, Ebu Süleyman Daranî, Yahya b. Muaz, Ahmed b. Hadreveyh, Ebu Turab Nahşebî...

Tarihî Seyir

Tasavvufî düşünceyi daha iyi kavramak için tarihî seyrine anahatlarıyla temas etmek faydalı olacaktır.

Hicrî 2. miladî 9. yüzyılla birlikte müstakil bir ilim dalı ve yaşama tarzı olarak tarih sahnesine çıkan tasavvuf, sûfîlerin yaptığı sohbetler ve yazdıkları eserlerle kendini göstermiştir. Aynı yüzyılda kendilerine mahsus müessese olan tekkenin kurulmasıyla birlikte bu organizasyon daha da güçlenmiştir. Abdullah İbn Mübarek'in (Öl. 181/797) kaleme aldığı Kitabü'z-Zühd ise bu dönemde vücut bulmuştur.

2. yüzyılda Harraz, Cüneyd, Muhasibî, Tüsterî, Nuri, Tirmizî gibi sûfîlerin eser ve risaleleri tasavvufî düşüncenin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamış, konular yeni terimlerle birlikte tanıtılmış ve tartışılmıştır. Bu asır Cüneydiye, Harraziye gibi ilk tasavvufî mekteplerin oluşmasına da sahne olmuştur.

4. yüzyılın başlarında vefat eden Hallac-ı Man-

sur'la birlikte ivme kazanan tasavvufî hikmet dünyası tenkit mekanizmasının daha hızlı çalışmasına sebep olmuş; sûfîlerin söyledikleri doğru mu yanlış mı, şeriata uygun mu değil mi gibi sorular sık sık gündeme gelmiştir. Tasavvufî düşünceyi bu açıdan ilk defa ciddi bir değerlendirmeye tabii tutan mutasavvıf Ebu Nasr Serrac'dır. Bu asrın diğer bir sûfî yazarı Kelebâzî de eserinde sûfîlerin terimleriyle diğer İslâmî ilimlerin kavramları arasında orta bir yol bulmaya çalışmıştır.

5. asır Kuşeyrî, Hucvirî, Sülemî, Herevî gibi velüt yazarları yetiştirmiştir. Tasavvufî hayat ve düşünce- nin geniş bir şekilde şerhini ve tanıtılmasını yapan bu sûfîlerin eserlerinde, dinin sınırları titizlikle korunmaya çalışılmış, yanlış anlaşılabilir konulara ya hiç temas edilmemiş veya tefsir ve teville tabii tutulmuştur. İslâm dünyasında en çok tanınan sûfîlerden biri olan Hallac'ın Kuşeyrî Risalesi'nde yer almaması bu titizliğin neticesidir.

6. Tasavvufun İslâm dünyasında yaygın hale gelmesi, bir başka ifade ile tasavvuf ile ilgili soru işaretlerinin ortadan kalkması ve tekke hayatının önündeki bazı engellerin giderilmesi için 6. yüzyılın ilk yıllarında vefat eden İmam Gazalî'yi beklemek gerekecektir. Felsefe, mantık dahil bütün İslâmî ilimlerde tartışmasız otorite kabul edilen ve "İslâmın delili" lakabıyla anılan Gazalî'nin, son tahlilde tercihini tasavvuftan yana koyması bir dönüm noktası olmuştur. Artık tekke hayatının müslümanlar arasında yaygınlaşması için bir engel kalmamıştır. İslâm dünyasının yakından tanıdığı Ahmed Yesevî, Abdülkadir Geylanî ve Ahmed Rifaî de bu asır içinde vefat etmiştir.

7. yüzyıl tasavvuf tarihindeki yeni bir oluşuma ze-

min hazırlamıştır: Tarikatlar. Mutasavvıflar, tasavvufî düşünce, tekkeler ve tasavvufî hayat ekolleşerek canlılığını sürdürmüştür. Hemen bütün büyük tarikatların kurucuları bu asırda vefat etmiştir. Hacı Bektaş Veli, Mevlanâ, Necmüddin Kübra, Şihabüddin Suhreverdî, Ebu'l-Hasan Şazelî, Ahmed Bedevî, Muhyiddin İbn Arabî...

8. yüzyılla birlikte ve daha sonra tasavvuf dünyasında fikir ve felsefe açısından bir orjinalite ile karşılaşmak artık mümkün olmamaktadır. Daha önceki asırlarda sûfîlerin ortaya koyduğu, vahdet-i vücud başta olmak üzere bütün konular şerhedilmiş ve renklendirilmiştir. Yalnız tarikatlarla birlikte âdâberkân çizgisinde gelişmeler olmuş, farklı tarikatlarla beraber farklı tavır, tesbit, yorum hatta kıyafet gündeme gelmiştir.

Selçuklular döneminde kuruluş safhasını yaşayan tarikatlar, Osmanlılar devrinde yaygınlaşma açısından altın devrini yaşamış, toplumların zihniyetlerine tesir eden ve onları yönlendiren sûfîlerin eserleriyle bu faaliyetler devam etmiştir. Bu dönemde tasavvuf düşüncesi dinî hayat kadar siyasî, askerî hayatla da içiçe olmuş, güzel sanatların hemen hepsi tekkeden beslenmiş ve desteklenmiştir.

Tasavvuf tarihinde görülen konulardan biri de heterodoks tarikat zümreleridir. Zamanla İslâmın esaslarını çok değişik bir mantıkla izah ve kabul eden batıl mezhepler ortaya çıktığı gibi, tasavvufî meseleleri hiçbir dinî kayıt ve endişe taşımadan yorumlayan tasavvufî zümreler de varolmuştur. Batınî, kalenderî, hurufî... gibi değişik isimlerle tanınan bu cemaatlerin Selçuklular devrinde çok yaygınlaştıkları görülmektedir. Daha sonraki asırlarda benzer cemaatların daha çok Bektaşilik şemsiyesi altında var-

lıklarını sürdürdüklerini söylemek mümkündür.

Tasavvufî hayat ve düşüncenin gelişim çizgisi tartışılırken “iç tenkid” mekanizmasına da işaret etmek gerekir. Hemen bütün tasavvuf klasikleri, kendi mesleklerinin bir özeleştirisi ile başlar. 10. yüzyılda Taarruf’un yazarı önsözde ne demişse, 20. yüzyılda yaşayan Abdülhakim Arvasî de yaklaşık aynı şeyleri söylemiştir. Her sufî kendinden önceki dönemi iyi ve kaliteli, kendi asrındaki sufileri zayıf ve yetersiz görmektedir. Bu bakış açısı, sufilere “çeki-düzen” verdiği gibi, tasavvufî düşüncenin yanlış noktalara kaymasına da bir ölçüde engel olmuştur.

Devrinin sufilerinden, şeyhlerinden yaka silken bir mutasavvıf da Niyazî-i Mısri’dir: (17. yüzyıl)

*Gerçi her köşede “şeyhim” der çoktur
Binde birinin de irfanı yoktur*

Tepki

Bu “iç tenkid”den başka bir de-tabir caizse-diş tenkid yani tasavvufî hayatın içinde olmayan alimlerin tenkidi vardır. Tasavvufî düşüncenin başından beri karşılaştığı umumî tenkid “bidattır, dinde böyle bir şey yoktur, sonradan uydurulmuştur” ifadeleriyle özetlenebilir.

Daha sonraki yıllarda tarikatlar hak-batıl diye ikiye ayrılarak tasavvufî hayatın varlığı kısmen kabul edilmişti. Fakat bu tasnif şahıslara ve zamana göre değiştiği için sürekli olamamıştır. Meselâ 15. yüzyılda Bedreddinîler en menfur kişiler iken, 18. yüzyılda Osmanlılarda en zındık dervişler Melâmilerdi. 1826’dan sonra da sürülmesi, öldürülmesi gerekenler Bektaşilerdi.

Birçok kişiye göre reddiyelerle aforoz edilen Fu-sûsu'l-Hikem'in İslâmla uzaktan yakından ilişkisi yoktu. Varidat da öyleydi.

17. yüzyılın dikkat çekici bir tartışması da, otu-rarak, ayakta yapılan zikir meclisleri ile ilgiliydi. Bun-ların meşru olmadığını savunan ulema devletin des-teğini de alınca İstanbul'da tekkelerin bir kısmı uzun bir müddet kapalı kaldı. Bu tartışmalar karşı-lıklı pek çok risalenin yazılmasına da sebep olmuş-tur.

Eroğlu Nuri, şiirinde “Derviş, hû der dönen kâfir mi olur” diye sorarken Niyazi-i Mısırî, Muhyiddin-i Arabî ile Şeyh Bedreddin'in dini ihya ettiklerini, Fu-sûs bir derya ise Vâridat'ın onun ırmakları olduğunu söylemişti:

*Muhyiddinle Bedreddin ettiler ihyay-ı din
Derye Niyazî Fusûs, enhardır Varidat*

Bu bölüm şu tesbitlerle bağlanabilir:

Tasavvuf kültürüne bir bütün olarak bakıldığı veya analiz edildiğinde, şu dört ana unsurdan meydana geldiği görülür:

1. Kavram ve Çerçeve: Tasavvuf ve terimler
2. İnsan Unsuru: Şeyhler ve Dervişler
3. Müessese: Tekkeler ve Tarikatlar
4. Eğitim Metodları: Sohbetler ve Kitaplar.

İKİNCİ BÖLÜM TERİMLER

Gel Gidelim Dosta Gönül

Her ilmin ve her sistemin kendine özgü terimleri olduğu, bu terimlerin zaman içinde çoğalıp geliştiği bilinen bir durumdur. Tasavvuf ıstılahlarının da bu yolu izlediği görülmektedir. İslâm coğrafyası genişledikçe bu artış devam etmiş ve yüzlerce ıstılah günümüze ulaşmıştır.(*)

İlk yüzyıllarda bu terimlerin kaynağı Kur'ân ve Hadis idi. Sufiler bu kaynaklardan aldıkları terimlere kendi dünyalarının boyutlarını da ilave ederek geliştirmişlerdir. Bu geliştirmede bazan Arap dilinin özelliklerinden, bazan şahsî buluş ve benzetişlerden, bazan da diğer ilimlerin açıklamalarından istifade etmişlerdir.

Kelebâzî, Kuşeyrî gibi sufî yazarlar rakam belirtmeden tasavvufî hal ve makamlar hakkında bilgi verirken, en eski tasavvuf klasiklerinden biri olan el-Luma' adlı eserin sahibi Serrac (Öl. Tus, 378/988) makamların çokluğuna temas ettikten sonra şu yedili tasnifi getirmiştir: Tevbe, vera, zühd, fakr, sabır, rıza, tevekkül.

(*) *Terimlerin kısaca izahı için bkz. Süleyman Ulu-
dağ, Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, 1st. 1991.*

13. yüzyıldan sonra Necmuddin Kübra'nın (Öl. Harezmi, 618/1221) onlu tasnifi daha çok tutulmuştur. Usûl-ı aşere adıyla bilinen bu terimler şunlardır: Tevbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, (devamlı) zikir, (Allah'a) teveccüh, sabır, murakabe, rıza.

Ebu Saîd Ebu'l-Hayr (Öl. 440/1048) kırklı bir tasnifi yaparken Heratlı sufî Abdullah Ensarî (Öl. 481/1088) Menâzilü's-sâirin adlı küçük eserinde 100 temel terimi açıklamıştır. Ankaravî'nin Türkçe Minhâcu'l-Fukara'sı anahtarlarıyla bu eserin genişletilmiş şeklidir. Gümüşhaneli Ahmed Ziyauddin (Öl. İst. 1893) Câmiu'l-Usûl adlı Arapça eserinde 1000'li bir tasnife giderken, Ruzbihan Baklî (Öl. Şiraz, 606-1209) Meşrebu'l-Ervah'ta 1001 tasavvuf ıstılahını konu edinmiştir.

Kitaplarda, hâl ve makamlar genellikle birlikte açıklanmakla beraber, sufiler hal ve makam arasında fark görürler. Onlara göre hâl anlık bir duygudur, şimşek gibi çakar ve geçer. Makam ise sufînin uzun zaman içinde bulunduğu bir tasavvufî hâl ve ahlâk kaidesidir.

13. yüzyıldan sonra tasavvuf terimleri iki farklı boyutla zenginleşti ve çoğaldı. Bunlardan biri Vahdet-i vücud'la, diğeri ise tarikat ve tekke hayatıyla ilgilidir.

Vahdet-i vücud, özellikle İbn Arabî'nin Futûhatu'l-Mekkiye adlı eseriyle pek çok ıstılahı tasavvuf kültürüne kazandırmıştır. Onun İstılahat-ı Sufiyye adlı bir risalesi olduğu da bilinmektedir. Vahdet-i vücudcu Abdürrezzak Kaşanî (Öl. 730/1330) aynı isimli eseriyle bu konuya katkıda bulunacaktır. Fu-sûsu'l-Hikem şerhlerini de unutmamak gerekir.

Tasavvuf kültürüne pek çok terim kazandıran ikinci gelişme; tarikatların yaygınlaşması ve bu tari-

katlara ait tekkelerde yaşanan hayatla birlikte yeni terimlerin oluşması ve çoğalmasındır.

Mutasavvıflar, tasavvufî hayatı Allah'a doğru giden bir yolculuk olarak düşündükleri için bu hayata seyr ü sülûk adını da verirler. Bu iki kelime, gitmek, girmek, yürümek gibi mânalara gelir. Tasavvuf terimlerini meydana getiren makamlar da bu manevî yolculuğun işaret taşları veya konaklama merkezleridir. Sözkonusu terimleri anlatan bazı eserlerin isimleri de bunu göstermektedir. Yukarıda adı geçen "Menazilu's-Sâirin" "Yolculuk yapanların konaklama yerleri" anlamına gelmektedir.

Makamların saygı ve sıralanışları sufilere göre değişiklik arzettiği için o tasniflerden birine değil de bağımsız olarak birkaç tanesine temas edilecektir.

Mürîd-Mürşîd

Tasavvufî yolculuğun bir nefis terbiyesi olduğuna daha önce işaret edilmişti. Bu terbiyede iki temel unsur vardır: Terbiye eden ve terbiye edilen. Terbiye edenin adı mürşit (şeyh), edilenin ise müriddir.

Mürîd adayı mürşîdi arama ve seçme hakkına sahiptir. Bunun için uzun yolculuklara da çıkabilir. O, Şeyhin günlük yaşayışını, yetiştirdiği insanların durumunu, ilmî hayata ve diğer tarikatlara bakış tarzını anlamaya çalışmalıdır. Bu "arayış"lardan sonra bir şeyhe bağlanmaya, onun tavsiye ve rehberliğine göre dinî hayatına yön vermeye karar verirse, iradesini şeyhin iradesine teslim etmesi gerekir.

Mürîd aslında irade eden, isteyen demektir. Fakat tasavvufî hayatta, aksine mürid hiçbir şey istemeyen, hiçbir şey irade etmeyen kimsedir. Çünkü bütün iradesini belli bir süre için şeyhine bırakmıştır. Bu ikili

ilişkinin vazgeçilmez ilk şartı teslimiyettir. Mürid kendini müşşidine teslim edecektir. Çünkü katedeceği yolu müşşidi daha önce katedmiştir. O yolun bütün zor ve karanlık taraflarını bildiği gibi, aldatıcı ve ayartıcı yönlerini de bilmektedir. Mürid-Müşşid ilişkilerinde itirazın yeri yoktur. Her şeye “eyvallah” demek gerekir.

Sufilere göre bu teslimiyetin olmadığı yerde bir feyz alış-verişi mümkün olamaz, tasavvufi terbiye gerçekleşemez. Tasavvuf kitaplarında müridin dikkat etmesi gereken hususlara genişçe temas edilmiştir. Bunlardan birkaç tanesi aktarılırsa müridin günlük hayatındaki tavırlarına da işaret edilmiş olacaktır:

1. Sadakat ve samimiyetle bu hayata girilmelidir.
2. Dünya ile ilgili olan kalbî bağılılıkları terk etmelidir.
3. Sırrını şeyhinden başka hiçbir kimse duymamalıdır.
4. Diğer dervişlere bedeni ile hizmet etmelidir.
5. Kendisini haksız, diğer müridleri haklı görmelidir.
6. Kendi menfaati ile ilgili tartışmalara girmemelidir.
7. Baş olma, sivrilme sevdasına düşmemelidir.
8. Öfkelenen, kahkaha atan müridten hayır gelmeyeceđini bilmelidir.
9. Her gün ilim ve irfanını artırmaya çalışmalıdır.
10. Halkın kendisine değer vermesi ile vermemesini eşit görmelidir.

Müşşid, müridin mizaç ve durumuna göre değişik yollarla nefis terbiyesini gerçekleştirir. Meselâ, kibir ve gururlu mürid için uygulanan usullerden biri de onu “dilencilikle” yüzyüze bırakmaktır.

Müridlik dönemi bir çeşit yoğunlaştırılmış tahsil dönemidir. Bu safhayı başarıyla tamamlayanlar mezun olur ve mürşid olarak görev alırlar. Yalnız bu hayata giren herkesin mürşid olacağı mânasına gelmez. Mürşid insan eğitimcisi demek olduğundan bunu herkesin başaramıyacağı ortadadır. Onun için sufiler şöyle bir esası benimserler. “Her veli mürşid olamaz”.

Mutasavvıfların ifadelerinden anlaşılan bir diğer gerçek de şudur: Mükemmel bir mürşid olmak ne kadar zorsa yeterli ve samimi bir mürid olmak da o kadar zordur.

Tasavvufî terbiyede esas olan murid-mürşid arasındaki manevî alışveriştir. Fakat sufiler vefat etmiş olan bir mürşidin ruhaniyetinden istifade ile manevî mertebelere ulaşabileceğine de inanırlar. Bu yola Üveys (Veysel) Karanî'nin adından hareketle Üveysiye denir.

Mürid, mürşidin onayı ile tarikata girer. Buna inabe, tarikattan el almak, tarikata intisab etmek denir. Bu inabeyle birlikte yapılan ilk iş tevbedir. Yani kötü şeylere, menfiliklere sünger çekmek.

Tasavvufî eserlerde mürşidde bulunması gereken özellikler üzerinde de durulmuştur.

İnabe-Tevbe

Sufilere göre kişinin tasavvufî hayata girişi bir nevi “ikinci doğuş”tur. Bu doğuşla birlikte iki türlü temizlik gereklidir: Maddî temizlik, manevî temizlik. Birincisi, boy abdesti, normal abdest, üst-baş temizliğini, ikincisi iç temizliği, fikir ve ruh temizliğini ifade eder. Bu ikinci temizliği gerçekleştirmek için yapılacak ilk iş hata ve günahları terkederek hakka ve

hakikata yönelmektir. Bu da tevbe ile gerçekleşir. Aslında tevbe kelimesinin de sözlük anlamı “dönmek” demektir. Yanlıştan doğruya, günahattan sebaba, şeytandan Allah’a dönmek. Kısaca tevbe günahlar için duyulan samimi pişmanlıktır.

Tevbe, Kur’an-ı Kerim’in de üzerinde önemle durduğu konulardan bir tanesidir. Kur’an, çok günahlı olan insanların Allah’ın rahmet ve merhametinden ümitlerini kesmemelerini (Zümr, 39/53) tevbe yolu ile-Allah’a ortak koşmak hariç-bütün günahları affettirmenin mümkün olduğunu haber vermekle kalmıyor, tevbe edenleri Allah’ın sevdiğini de ilave ediyor. (Bakara, 2/222). Seher vakti, kimsenin görmediği bir yer ve zamanda tevbe-istiğfar edenleri de Kur’an-ı Kerim övgü ile anmaktadır. (Alu İmran, 3/17). Hz. Peygamber de çokça tevbe-istiğfar ettiğini ifade etmiştir.

Sufîlerin hayat hikâyeleri ve menkıbelerine bakıldığı zaman çok değişik şeylerin tevbeye sebep olduğu görülmektedir. Okunan bir kitap, dinlenen bir sohbet, duyulan bir âyet, görülen bir rüya, hatta yolda bulunan ve üzerinde besmele yazılmış kağıt parçasına saygı duymak...

Tevbe nedir sorusunu Cüneyd “günahı unutmandır”; Tüsterî, “günahı unutmamandır” şeklinde cevaplamıştır. Cüneyd devam ediyor: “Tevbenin üç çeşit mânası vardır: Birincisi, pişmanlık, ikincisi Allah’ın yasakladığı şeyleri tekrar yapmamaya kesin karar vermek, üçüncüsü ise yapılan haksızlıkları gidermek için çaba sarfetmek.”

Üzerinde önemle durulan husus tevbede samimi olmak, tekrar tevbe gerektirecek büyük hatalar yapmamaktır. Buna da Yahya b. Muaz dikkat çekiyor: “Tevbeden sonra işlenen bir günah; tevbeden

önce işlenen yetmiş günahdan daha çirkindir.”

“İkinci doğuş”u gerçekleştiren insanın özel bir ilgiye ihtiyacı vardır. Tasavvufî hayatın bu özel şartlarla çevrili olan dönemi “halvet” diye bilinir, “uzlet” diye tanınır.

Halvet-Uzlet

Maddi temizliklerle bedenini, manevî temizliklerle de şuurunu, tasavvufî hayatı benimseyebilecek bir noktaya yükselten kişi tarikat usullerine göre yapılan merasimlerle bu dünyaya girer. Girişle birlikte terbiyesi de başlar.

Müridin ilk ciddi ve zor sınavı halvettir. Topluma karışmamak, yalnız başına kalmak gibi anlamlara gelen halvet, şeyhin gözetim ve denetiminde sakin bir köşede gece-gündüz tefekkür ve ibadetle meşgul olmak demektir. Halvetin süresi zaman, zemin ve imkânlarla göre değişiklik arzederse de yaygın olan süre 40 gündür. Bu zaman diliminde aday kendisiyle başbaşa kalır, düşüncesini kendi üzerinde yoğunlaştırır. Kendini tanır ve kendini hesaba çeker. Yapacağı ibadet, takip edeceği usul ve uygulayacağı yaşama tarzının bütünü şeyhinin tavsiyeleri doğrultusunda olacaktır. Hatta gördüğü rüyaları dahi bütün açıklığıyla üstadına anlatması ve onun yorumunu dinlemesi gerekir.

Halvet dönemi mücahede ve riyazet hayatıyla içiçedir. Nefsin kötü arzularına karşı koymak, kalbi ve kafayı iyi şeylere alıştırmak için tavsiye edilen üç şey şudur: Az konuş, az uyu, az ye. Böylece beden ihtiyaçları en aza indirilirken, ruhun ihtiyaçlarını daha kolay karşılamak imkânı doğmaktadır.

Tusterî, tevbe ile halvetin irtibatına işaret etmek-

tedir: “Halvetin bütün gereklerini yerine getirmeyenin az konuşması işe yaramaz. Nefsini susmaya alıştırmayanın tevbesi de sıhhatli olamaz.”

Tasavvufî hayatın bütününü halvet hayatı ile özdeşleştirmek yanlıştır. Bu belli egzersizlerle belli kuvvetleri elde etmek için belli bir süre içinde uygulanan bir usüldür. Esas olan toplum içinde yaşamaktır. Toplumda insanlara zarar vermeden onlara faydalı olacak şekilde yaşamaktır. Halvet insana bu melekeleri kazandırır.

Nakşibendiyye'nin esaslarından biri olmakla birlikte bütün tarikatlarda kabul edilen “Halvet der encümen” esası da bu gerçeğe işaret etmektedir. Farsça olan bu ifade “cemiyet içinde halvet” demektir. Yani beden itibariyle, iş-güç itibariyle toplumun içinde olmak, gönül planında Allah'la beraber olmak.

Halvet için çile, erbaîn, uzlet de denir. Çilehane ile halvethane aynı anlamdadır. Halvete giren herkes bu süreyi başarıyla tamamlayamaz. Bunun gereği gibi neticelenmesi adayın gayretine, sabrına ve şeyhin de yönetim gücüne bağlıdır. Süfîlere göre şeytanın en faal olmak istediği yerlerden biri de halvethanelerdir.

Nefsin arzularıyla mücahede etmek, onları altetmek en büyük cihaddır. (cihad-ı ekber.) Bunu gerçekleştirmeye yönelik olan halvet, ilk yüzyıllarda varsa da usulü, yolu-yordamı tarikatlar döneminde geliştirilmiş ve belli kaide ve törenlere bağlanmıştır.

Halvetle tasavvufî hayatın tadına varılır. Allah'a tevekkül edip güvenmenin esrarlı dünyasına kapı açılır.

Tevekkül-Kanaat

Zühdün esasının dünyaya, dünyanın mal, şöhret ve süsüne karşı ilgisizlik olduğuna işaret edilmişti. Zahidler, Kur'ân-ı Kerim'in işaret ettiği "insanda iki kalp yoktur" tesbitinden hareketle, kişinin ancak bir şeyi sevebileceği kanaatındadırlar. Hem malı mülkü, hem de Allah'ı sevmek mümkün değildir. İnançta Allah'a ortak koşmak gibi sevgide de ortak tutmak yanlıştır. Öyleyse yapılacak iş dünyaya hırsla sarılmamak, onun geçici ve sönücü olduğunu bilmek, onun sahibine güvenmek, bağlanmak ve tevekkül etmektir. Bir tasavvuf ıstılahı olan fakr da sadece Allah'a muhtaç olduğumuzun farkına varmak demektir. Derviş anlamında fakîr kelimesi de bu kökten türemiştir.

Kur'an-ı Kerim'in tavsiye ve telkin ettiği ahlâkî kaidelerden biri de tevekküldür. "Kim Allah'a tevekkül ederse O ona yeter, onu ummadığı yerden rızıklandırır." (Talak, 65/3). "Allah kuluna kâfi değil mi..." (Zümer, 39/36).

Tusterî tevekkülün üç göstergesini şöyle sıralamıştır: "Kimseden bir şey istememek; verileni reddetmemek ve ele geçeni biriktirmemek." Kirmanî bu psikolojiyi daha değişik kelimelerle ifade etmiştir: "Tevekkül, bulmak veya kaybetmek sırasında kalbin sukûnet içinde olmasıdır."

Ebu Ali Dekkâk konu üzerinde düşünürken yeni tasniflere gitmek ihtiyacı duymuştur: "Tevekkül eden Allah'ın vadettiklerine güvenip huzur bulur, teslim olan halinin Allah tarafından bilindiğini düşünerek rahat olur, tevfiz ehli ise Allah'ın hükmüne razı olur. Tevekkül başlangıç, teslim orta, rıza ise son mertebedir. Tevekkül müminin sıfatıdır, teslim

evliyanın, tevfiz ise tevhidi gerçekleştirenlerin vasfıdır. Tevekkül tenbelliği ve miskinliği değil Allah'a iman ve güveni öne çıkarmaktır.”

Dünyaya ve maddeye hırsla sarılmamak için sufilerin ahlâkında yeralan bir terim de cömertliktir. İlk sufilerden Bişru'l-Hafî “cimriyi görmek kalbe katılık verir” derken, Kuşeyrî üçlü bir tasnif getirmektedir: Seha, cûd, isâr. Malının bir kısmını veren seha, çoğunu veren cûd, başkalarını kendisine tercih eden ise isâr sahibidir. Isar ahlâkı üzerinde özellikle duran sufî Ebu Hüseyin Nuri'dir (Öl. 295/907). Onun sufî tarifi de konu ile ilgilidir. “Sufînin vasfı, bulmadığı zaman huzur ve sükûn içinde olması, bulduğu zaman ise başkasını kendisine tercih etmesidir”.

Halvet hayatıyla iç dünyaya, tevekkülle de dış dünyaya değişik bir açıdan bakabilmeyi öğrenen dervişin tasavvufî coşkunluğu yaşayabilmesi için en uygun ortam zikir meclisleridir.

Zikir-Deverân

“Tasavvufî hayat zikir merkezli bir faaliyettir” denilse mübalağa edilmiş olmaz. Sözlük mânası itibarıyla anmak, hatırlamak, unutmamak demek olan zikir tasavvuf terimi olarak, müridin sesli veya sessiz, toplu veya tek başına kelime-i tevhidi (Lailâhe illelah Muhammedun Resûlullah), Allah'ın isimlerini... tekrar etmesi, Allah'ı anmasıdır.

Kur'an-ı Kerim sabah, akşam, devamlı olarak Allah'ı zikretmeyi yani O'nu unutmamayı ister. (Bk. Al-İmran, 3/41, İnsan, 76/25, Ahzab, 33/41). Zikir, tefekkürle de iççedir. Şuurlu olarak yapılan zikirlerle ulaşılabilecek olan netice de belirtilmiştir. “Müminlerin gönülleri ancak Allah'ı zikretmekle tatmin olur”

(Ra'd, 13/28).

Hz. Peygamber'in Yüce Allah'tan naklettiği şu Kudsî Hadis konumuz açısından olduğu kadar tasavvuf psikolojisi açısından da önemlidir. "Kulum Beni zikrederse onunla beraber olurum. Kulum Beni içinden ve gizlice zikrederse Ben de onu içimden ve gizlice zikrederim. Beni topluluk içinde zikrederse Ben onu daha hayırlı bir topluluk içinde anarım. Kulum Bana bir karış yaklaşırsa Ben ona bir kulaç, bir kulaç yaklaşırsa bir arşın yaklaşıyorum. O Bana yürüyerek gelirse Ben ona koşarak giderim" (Buharî, Tevhid, 15).

Terimlerin zaman içinde değişik boyutlar kazandığına daha önce işaret edilmişti. Zikir bunun en güzel örneğidir. İlk yüzyıllarda yapılan ferdî ve toplu zikirlerle 12. yüzyıldan, yani tarikatların oluşmasından sonra icra edilen zikir meclisleri arasında büyük farklar vardır. Bu farkların tarikatlara göre de değiştiği ilave edilirse konu daha iyi anlaşılabilir olur.

Sözgelimi bugün "sema gösterisi" diye gördüğümüz-seyrettiğimiz şeyler aslında Mevleviye tarikatının zikridir. Bu zikir de kendi içinde bir gelişme göstermiştir.

Ferdî zikir, müridin evinde, camide, tekkede halvethanede hatta sokakta okuduğu zikirdir. Okunan bu metinlerin değiştirilmesi şeyhin izniyle ve tasvibiyle olur. Bunlara hizb (çokluğu ahzab) vird (çokluğu evrad) da denir.

Toplu zikir ise genellikle tekkelerde belli kaide ve usullere göre şeyhin yönetim ve denetiminde icra edilen zikirdir. Bu zikir tarikatlara göre bazı farklılıklar gösterirse de temelde aynıdır. Sadece gizli-sesiz zikir usûlünü tercih eden Nakşibendilik farklılık arzeder.

İlâhî, ritm ve musıkî ile birlikte icra edilen sesli zikir (deveran, âyin) tasavvufî hayatın doymu olmayanlarından biridir. Dinî ve tasavvufî duyguların zirveye ulaşması sebebiyle çoşan, kendinden geçen müridlere sık sık rastlamak mümkündür.

Bu zikirler iki gruba ayrılır.

1. Sessiz (hafî) zikir. Nakşibendiye zikri gibi.

2. Sesli (cehrî) zikir. Kadiriye, Rifaiye... zikri gibi.

Sufilere göre hayatın çeşitli safhalarında karşılaştığı menfiliklerle katılmış olan kalp, zikir psikolojisinin şifalı eliyle yumuşamakta, temizlenmekte, parlamakta ve hakikatları aksettirebilecek bir kıvama gelmektedir.

Toplu sesli zikirler insanın sadece musıkî ihtiyacını değil, ahenkli hareket olan ritmik raks ve deveran ihtiyacını da karşılamıştır. En güzel güfte, en güzel beste ve en güzel hareketin, en güzel bir biçimde koordinasyonu dervişlere hayatlarının en güzel anlarını yaşatmıştır.

Vecdin coşkunu yaşamak ve bu coşkuyu göz yaşlarıyla çoğaltmak açısından zikir meclisleri belki de tasavvufî hayatın en canlı köşelerinden birini meydana getirir. Fakat sufiler bu meclislere tabir caizse “vitrin” olarak bakarlar ve esas işin bu vecdin arkasında olduğunu düşünürler.

Vecd-İstiğrak

Vecd, dervişin herhangi bir şey sebebiyle kendinden geçmesi demektir. Bu “herhangi bir şey” gönülde hissedilen bir duygu, bir zikir meclisi olabileceği gibi bir ney taksimi, bir kuş sesi hatta bir kapı gıcırıtması da olabilir. Çeşitli egzersizlerle hassas bir noktaya yükselen müridin kalbi bu vâridler sebebiyle gelen

heyecanları taşıyamamakta ve kendini kaybetmektedir.

Sufilerin burada dikkat çektikleri husus “yapmacık” hareketlere başvurulmamasıdır. Aslında onların istediği şey bu “kendinden geçme” durumuna düşmemek için azami gayreti göstermektir. İnsanların mizaç ve yaratılışlarıyla da yakından ilgili olan bu durum için pek çok tasavvuf terimi üretilmiştir. Bunlar genellikle birbirine zıt iki terimin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Birincisi vecd haline benzer olan “manevî sarhoşluğu” diğeri ise normal hali ifade etmektedir. Birkaç tanesini şöyle sıralamak mümkündür: Cem-fark, mahv-ısbat, gaybet-huzur, sekr-sahv, heybet-üns, fena-beka.. Vecd-fakd. Vecd bulmak, fakd ise kaybetmek demektir. Vecdin başlangıç hali tevacüd, mükemmel şekli ise vücüd adını alır. Nurî şöyle diyor: “Rabbımı bulunca kalbimi (kendimi), kalbimi bulunca Rabbını kaybediyorum”.

Müridin manevî coşku sebebiyle kendinden geçmesi ile bağlantılı olan bir diğeri de şathiyyedir (Çokluğu şatahat). Şathiyye böyle derin bir tasavvufî hali yaşayan mutassavvıfın ağzından dökülen, çoğu zaman dinin esaslarına aykırı söz ve ifadelerdir. Hıllac-ı Mansur’un meşhur ene’l-hak (Ben hakkım), Bayezid Bistamî’nin “Ben kendimi tesbih ederim, benim şahım ne yücedir” ifadeleri bunun çok bilinen misâlleridir.

Bu ve benzeri sözler toplumdan ve bilginlerden sert tepki gördüyse de zamanla şöyle orta bir yol bulundu: Evet bu sözler şeriata aykırıdır. Fakat bu ifadeleri söyleyen dervişin manevî sarhoşluğu sona erdiğinde aynı iddiayı tekrarlamıyorsa hoş görmek gerekir. Sufilerin bu tür ifadeleri tasavvufî hayatın di-

şında olanların sözkonusu tepkileriyle karşılaşırken, dervişlerin çoğunluğu tarafından müsamaha ile karşılanmış, hatta bu ifadelerin büyük hikmet ve derin mânaları içerdiğine inanılmıştır.

Şathiyeler tasavvufî hayatta istisna teşkil eder. Esas olan kalbî bilgi ve yorumlardır; kişinin gönül dünyasında yakaladığı nüktelerdir. Tasavvuf kültürünün temel harcı olan bu görüş ve yorumlar şathiyeler gibi aşırılıkları ihtiva etmez. Bu tasavvufî bilginin, bu gönül bilgisinin adı marifettir, ilhamdır.

İlham-Marifet

Batı'da epistemoloji diye bilinen "insanlar bilgilerini hangi kaynaktan elde ederler" sorusuna cevap arama faaliyeti, İslâm dünyasında "esbâb-ı ilim" başlığıyla görülmektedir. İslâm bilginlerine göre bilginin kaynakları üç tanedir:

1. Sağlam duyular.
2. Doğru haber (Vahiy).
3. Akıl.

Mutasavvıflar buna "gönül" maddesini de ilave etmişlerdir. Sufilere göre riyazet ve mücahede ile temizlenmiş, kin, hased, gurur, gösteriş gibi hastalıklardan kurtulmuş olan bir kalp, ilâhî hakikatları alan ve yansıtan bir kaynak olma durumuna yükselebilir. Aklın verdiği bilgi nasıl geçerli ise kalbin verdiği bilgi de en az onun kadar geçerlidir. Bu bilginin adı marifettir, keşftir, irfandır.

Yukardaki tasniften anlaşılacağı gibi sufilerin dışındaki İslâm bilginleri bu "gönül gözü"nü bilgi kaynağı olarak geçerli saymamışlardır. İnanç konularını inceleyip tartışan Kelâm ilminde durum böyledir. Zamanla şöyle bir yumuşama olmuştur: Sufinin bil-

gisi doğru olabilir, ama bu fetva gibi herkesi değil sadece kendisini bağlar.

Mutasavvıflarla alimlerin, tekke mensuplarıyla medreselilerin aralarında varolagelen tartışma ve farklı değerlendirmelerin temelinde bu “kaynak” meselesi yatmaktadır. Farklı bilginin kişiyi farklı değerlendirmelere götürmesi tabiidir.

Burada anlaşılan husus şudur: Kalp gözünün verileri Kur’an ve Hadis’le çelişiyorsa terkedilmelidir. Bir diğer ifade ile meselenin özünü, batınını yakalayacağım diye dışı, zahiri ve dinin esasları zedelenmemelidir. Bunun kaidesini de şöyle koymuşlardır: “Zahire muhalif her batın, batıldır”.

İlk sufilerden Ebu Süleyman Daranî gönlünün derinliklerinden gelen tesbit ve teşhislere “nükte” adını vermekte ve şöyle devam etmektedir: “Kur’an ve Hadis gibi iki yeterli şahit bu nüktelerin doğruluğuna şahadet etmedikçe hiçbirini kabul etmem”.

Bu hassasiyet faydalı olduysa da meseleyi her zaman çözememiştir. Bu defa “tevil” devreye girmiştir. Âyetler ve hadisler alışılmışın dışında teville tabii tutularak sufîyâna yorumlarla bağdaştırılma yoluna gidilmiştir. Bu faaliyet giderek sufîlerin Kur’an’ı tefsir etme, açıklama şekline girmiş ve “İşârî tefsirler” diye bilinen bir tefsir dalını günışığına çıkarmıştır.

Ebu Abbas Ademî ise konunun bir başka yönüne ışık tutmaktadır: “Kim Hz. Peygamber’in sünnetine dört elle sarılırsa Allah onun gönlünü marifet nuru ile parlatır, kalbini marifet ışığı ile nurlandırır” Sufîlere göre bu nur, kişinin dinî konulardaki titizlik ve ciddiyetini bozmamalıdır.

Gazalî’ye göre bir kalbin böyle bir bilgi kaynağı olabilmesi için her şeyden önce günah ve cehalet

perdelerinden kurtulması gerekir. Peşin hükümlerle beslenen ilim de bu yolda cahillik kadar engelleyicidir. Kişinin kalbini bu dünyaya doğru çevirmesi ve bunun için gayret göstermesi de şarttır.

Allah'ın, müridin gönlüne akıttığı bu bilgilerle, o, O'nu tanır. Zunnun Mısırî'nin "Rabbini ne ile tanıdın" sorusuna "O'nu O'nunla tanıdım" şeklinde cevap vermesi bu gerçeğe işaret etmektedir.

Tasavvufî bilginin kaynağı tartışılırken çoğu zaman gündeme gelen bir konu da şeriat-tarikat meselesidir.

Şeriat-Tarikat

Tasavvufî hayat kütüphaneler dolusu kitaplara konu olduğu gibi çok kısa cümlelerle de ifade edilebilmiştir.

Mevlâna'nın kendi hayatını "hamdım, piştim yandım" diye özetlemesi bunun en güzel örneklerindedir.

Bir diğer sufî de-bu üç kelimenin Arapça yazılışlarındaki benzerlik avantajını kullanarak-tasavvufu şöyle tarif etmiştir: Tahalli, tehallî ve tecellidir. Yani bütün fazlalıkları kalbden çıkarmak, bütün güzelliklerle onu süslemek, nihayet onu ilâhî tecellileri aksettirecek derecede diri tutmak.

Yaygın ifadelerden biri de şudur: Şeriat, tarikat, hakikat. Bazı tasniflerde buna marifet de eklenmektedir.

Tasavvufu İslâmdan ayrı bir sistem olarak tanımak ve tanıtmak isteyenler buradaki sıralamadan hareketle şiraatla tarikatın, tarikatla hakikatın birbirleriyle ilişkisi olmayan unsurlar olduğunu düşünmüşlerdir.

İslâm tasavvufunu İslâm'dan ayrı düşünmenin yanlışlığı ortadadır. Bütün bu sıralamaları, şeriat da-iresi içinde oluşan birtakım merhaleler olarak değerlendirmek gerekir.

“Hakikata ulaşmanın şeriata ihtiyacı yoktur” düşüncesi hakkında Mevlâna şöyle diyor: “Şeriat mum gibidir, yanar yol gösterir.

Ele mum almakla yol alınamadığı gibi, mum almadan da yol katedilmiş olmaz. Yola düştün mü, işte bu tarikattır. Sevgiliye eriştin mi bu hakikattir.” Onun için “hakikatlar meydana çıkarsa şeriatlar batıl olur” denilmiştir.

Niyazî-i Mısrî de aynı şeye dikkat çekmiştir:

Şeriatın sözleri hakikatsiz bilinmez

Hakikatın sözleri tarikatsiz bulunmaz

Şeriat, tarikat ve hakikat merhalelerini kateden aşık, vuslata yaklaşmış demektir.

Aşk-Vuslat

Tasavvuf kültüründe en çok kullanılan ve işlenen kelime ve duygulardan biri aşktır. Aşırı ve şiddetli sevgi anlamında kullanılan bu Arapça kelime, Kur'an-ı Kerim'de geçmezse de yakın anlamlısı "mahabbet" kökünden türeyen kelimeler geçer. Kur'an müminin Allah'ı, Allah'ın da mümini sevmesinden bahseder, Allah'ı sevebilmenin yolunun Elçisine tabii olmaktan geçtiğine işaret eder. (Maide, 5/54; Alu İmran, 2/31). Buna rağmen ilk dönemde "kulun Allah'a aşık olması", "Allah'ın kuluna aşık olması" tabirleri yadırganmıştır. İlk sufilerden Ebu'l-Hüseyin Nurî (Öl. 295/908) "Ben Allah'a aşıkım O da bana aşıktır" dediği için büyük tepki görmüş, ölümden zor kurtulmuştur. Bu konu üzerinde özellikle duran bir kişi de Rabia'dır.

Allah için "aşık" kelimesini kullanmayı uygun bulmayanlar, aşıkta mevcut olan "aşırılık" meselesini öne sürmüşler ve Allah için böyle bir şey düşünülmemeyeceğini ifade etmişlerdir. Daha sonraki asırlarda bu tartışmalar yumuşamış ve aşk kelimesi yaygınlık kazanmıştır. Konuyu genişçe ele alıp inceleyen ilk sufi meşhur Gazalî'nin kardeşi Ahmed Gazalî'dir. (Öl. 520/1126) Onun Sevânihu'l-Uşşak adlı eseri bu konuya tahsis edilen ilk eserdir. (Tahran, 1322, İst. 1942). İbn Arabî ve Mevlâna 13. yüzyılda konuyu zirveye ulaştıracaklardır.

Yaygın olan bir tasnife göre aşk iki grupta incelenir. 1. Hakikî (İlâhî) aşk, 2. Mecazî (İnsanî) aşk. Aşka dair yazılan en geniş eser ise `Abheru'l-Âşıkın'dır (Tahran, 1981). Baklî (Öl. 606/1209) bu kitabında kendinden önceki sufilerde de görülen "dünyanın yaratılış sebebi aşktır" konusunu enine boyu-

na işler. Ona göre âlem Allah'ın sevgiyle tecelli etmesinden yaratıldığı için her zerre bu aşktan bir iz taşır, her varlıkta bu sevginin yansıması sözkonusudur. Fuzulî aynı şeyi söylüyor:

*Aşk imiş her ne var âlemde
İlim bir kîl u kâl imiş ancak*

Türk tasavvuf edebiyatının da en renkli ve canlı konularından biri aşktır. Gülşehrî ve Aşık Paşa ile başlayan Fuzulî ve Şeyh Galip'le devam eden bu gelenek klasiklerimizde genişçe işlenmiştir. "Aşkın ile ışıklar yansın Ya Resûlullah" veya "Aşkın Yunus, masukuna vuslat bulunca mest olur", "Aşkın aldı benlen beni" gibi olağanüstü güzellikteki mısralarda aşk hem de Aşık görülür. Toplumumuzda çok yaygın olan "Mevlid'de ise Süleyman Çelebi Allah'ın, Hz. Peygamber'e aşık olduğunu ifade etmiştir:

Ey habibim sana aşık olmuşam

* * *

Ben sana aşık olunca ey habib.

Aşıkların ulaştığı son durağın bir adı da Fena-bekadır.

Fena-Beka

Tasavvufî hayatta kişinin yaşadığı derin ruhî tecrüeyi ifade etmek için kullanılan terimlerden bir diğeri fena-bekadır. Yokolmak, son bulmak anlamına

gelen fena ile bunun zıddı bir mâna taşıyan beka bir tasnife göre tasavvufî hayatın son merhalesidir. Sufilere göre tasavvufî terbiyesini tamamlayarak ahlâkî olgunluğa ulaşan kişinin, iç dünyasındaki coşkunluk sebebiyle şuurunu bütünüyle Allah düşüncesi kaplar. Bu halin bitimiyle birlikte beka hali başlar.

Fena-beka terimlerini, benzer halleri ifade ettiği için, sekr-sahv, gaybet-huzur gibi ıstılahlarla eş anlamlı kabul edenler de vardır. Bazı sufiler, fena halinin manevî sarhoşluğundan kendini kurtaramadıkları için şöyle bir kaide konmuştur: Fena halini geçip beka halinin normal şartlarına ulaşamayan sufi mürşid olamaz, yani tasavvuf yolunda başkalarına rehberlik yapamaz.

Fena-beka makamı tasavvuf psikolojisinin en hassas noktaları arasındadır. Konuya tenkid yöneltenler bu duyguları hulûliye (Allah'ın kişiye hulûl etmesi), ittihadiye (kişinin Allah'la birleşmesi) şeklinde yorumlamışlardır. Sufiler ise fena-beka'nın bu gibi batıl ve sapık yollarla ilgisi olmadığını ısrarla belirtmişlerdir.

Fena-beka tevhid haliyle yakından ilgilidir.

Tevhid-Vahdet

İslâm dininin tevhid-vahdet (birlemek, Allah'ın bir olduğuna inanmak) dini olduğu bilinmektedir. İslâm dininin özeti olan Lailâhe illallah Muhammedun Resulullah (Allahtan başka ilâh yoktur, Muhammed S.a O'nun elçisidir) ifadesi de "tevhid cümlesi" olarak (kelime-i tevhid) tanınır.

Tevhid aynı zamanda bir tasavvuf terimidir. Abdullah Herevî gibi bazı sufilerin tasniflerine göre ise makamların sonuncusudur. Yani tasavvufî terbiyeyi

amamlayan tevhid makamına ulaşır ve kâmil insan olur.

“Allah’tan başka ilâh yoktur” ifadesi bazı sufîlerce tâinatta “Allah’tan başka varlık yoktur” (la mevcude llallah) şekline dönüştürülmüştür. Bu sistemin adı vahdet-i vucûddur.

Vahdet-i Vucûd

Tasavvuf denince hemen akla gelen ve çok tartışılan terimlerden biri olarak vahdet-i vucûd, genellikle varlık birliği, varlığın birliği şeklinde Türkçe’ye tercüme edilmiştir.

“Dünyada gerçek varlık sadece Allah’tır Allah’ın dışındaki varlıklar gerçek varlık değildir, çünkü onlar bağımsız bir varlık değil, bir başka varlığın varetmesiyle vucûd bulmuşlardır” tezi üzerine kurulan bu sistemin izlerini ilk sufîlerde görmek mümkünse de, bunu kemâle ulaştıran mutasavvıf Muhiiddin-i Arabî’dir (Öl. Şam, 638/1240).

Endülüs’te (İspanya) doğan, devrinin ilmî-felsefî hareketlerinin içinde büyüyen, Kuzey Afrika’yı başan başa kateden, daha sonraki yıllarda Anadolu’ya gelen İbn Arabî ömrünün son yıllarını Şam’da geçirmiş ve meşhur eseri Fusûsu’l-Hikem’i bu yıllarda kaleme almıştır.

O, vahdet-i vücudün mimarı olarak kabul edilirse de eserlerinde bu terimi kullanmaz; vahdet ve birliği başka kelime ve ifadelerle anlatır. İbn Arabî’ye mühim malzemeler hazırlayan Gazalî’de de şağıdaki gibi benzer ifadelere rastlamak mümkündür: “Arifler, mecaz çukurundan hakikata yükseldikleri ve manevî miraçlarını tamamladıkları zaman gövül gözüyle şunu görmüşlerdir: Varlıkta Allah’tan

başka hiçbir şey yoktur. O'nun varlığından başka her şey yokolucudur... Onlar Allahu ekber (Allah en büyüktür) ifadesinden de pek bir şey anlamazlar. O başkalarından büyükmüş... Hayret... O'ndan başka varlık yok ki onlardan büyük olsun..."

Mişkâtü'l-Envar adlı eserinde bu konuya temas eden Gazalî, ruhen hakikat fezasına yükselen dervişlerin Allah'tan başka bir varlıkla karşılaşmadıklarını ve o psikolojik hal ile şathiye dediğimiz ifadelerle hislerine tercüman olduklarını ifade etmekte ve "aşıkların sekr (sarhoşluk) halindeki sözleri anlatılmaz, gizli tutulur" demektedir. Fakat sufilerin ifadelerine bakıldığı zaman bu coşkunun pek de saklı tutulmadığı görülmektedir.

Bu tarz düşüncenin bir üçüncü üstadı aranacaksa o da Mevlana Celâleddin Rumî (Öl. Konya, 672/1273) olacaktır. Fusûs düzyazı, Mesnevi şiir olarak bu düşüncenin beslendiği iki zengin kaynak şeklinde asırlardan beri akıp gelmektedir. İşin dikkat çekici bir tarafı bu eserlerin, müslümanlar kadar, müslüman olmayanları da ilgilendirmesi, etkilemesidir.

Vahdet-i vucûd, insan, eşya ve Allah ilişkisi üzerinde kurulmuştur. Felsefenin konusu da kısaca "varlık" olduğu için vahdet-i vucûda tasavvufî felsefe olarak da bakılmıştır. Nitekim İslâm felsefesi adını taşıyan her kitap -diğer sufilere temas etmeyebilir- Ibn Arabî'ye temas etmek durumundadır. Aslında felsefî bir akım olan panteizmle vahdet-i vucûdun -en azından şekil olarak- birbirine benzemeleri de sözkonusudur. Fakat her felsefe belli bir kültür ortamının ürünüdür ve o ortamdan beslenir. Bu açıdan panteizmle vahdet-i vucûd tabîî olarak farklı olacaktır.

Vahdet-i Vucûd İslâmî esaslarına tām anlamıyla bir mistik yorumudur. Bütün mistik yorumlar gibi bu da tepki görecektir. Fakat onun dünyada tepkiden çok ilgi görmesinin sebepleri tartışılırken şu konu unutulmamalıdır: Vahdet-i Vucûd felsefî derinliği, entelektüel zenginliği olan bir sistemdir. Dolayısıyla bu konuları okumak, düşünmek ve tartışmaktan zevk alan insanların bu yolu takip etmesinden başka yapacakları bir şey yoktur. Bu gerçek günümüz için de geçerlidir.

* * *

Her ilim dalında sert bir uslubla tartışılan konular vardır. Bu tartışmalar zaman içinde mezhep ve ekollerin meydana gelmesinin de en önemli sebeplerinden biridir.

Tasavvufun en çok ve en sert bir şekilde tepki gören konusu Vahdet-i Vucûddur. Niçin? Çünkü bu sistemin tesbit ve teşhislerinin çoğu ilk bakışta Kur'an-ı Kerim'le çelişmektedir. Sözelimi Lailâhe illallah ifadesi İslâmın temelidir ve Allah'tan başka ilâh yoktur mânasına gelmektedir. Bundan "Allah'tan başka varlık yoktur" anlamını çıkarmak yanlışır. "Kur'an'ın temel örgüsü insan-Allah temeline oturur, bu teke indiği zaman, iyi-kötü, haram-helâl, cennet-cehennem meseleleri askıya alınmaktadır... Bu ve bunun gibi bir çok konuda yönltilen tenkidler vahdet-i vucûdçu bir bakış açısıyla cevaplandırılmakta ve Kur'an-ı Kerim'in ayetleri bu sisteme uygun bir şekilde tevil edilmektedir. Şunu ifade etmek gerekir ki Fusûs ve Mesnevî başta olmak üzere bu düşünce tarzı ile ilgili kaleme alınan yüzlerce eser ve

risalenin yazarı bununla tatmin olmuştur. Fakat kesin böyle bir düşünce biçimiyle tatmin olacağını düşünmek insanın yaratılışına aykırıdır. Bugün bile ilmî güçlerinde şüphe edilemeyecek birçok müslüman bilgin Vahdet-i vucûda karşıdır, onun İslamî olmadığı kanaatinde dir.

Bu tepkinin dünkü en büyük temsilcisi Harran'da doğup 728/1328'de Şam'da vefat eden İbn Teymiye'dir. İbn Arabî'yi ve onun gibi düşünenleri kafir ilân eden bu alimi daha sonraki asırlarda da birçok kişi izlemiştir. Fakat bir o kadar kişi de Vahdet-i vucûdu savunmak için gayret göstermiştir. Birinci gruba göre İbn Arabî Şeyh-i ekfer (kopkoyu kafir şeyh), ikinci gruba göre ise şeyh-i ekber (en büyük şeyh)'tir.

Vahdet-i vucûda tenkit yöneltenlerin bir endişesi de şudur: Kâinatta tek varlık vardır, o da Allah'tır noktasından varolan her şey Alah'tır noktasına oradan da kâinat Allah'tır neticesine gidilmesidir. Bir diğer ifade ile vahdet-i vucûd her an vahdet-i mevcuda yani materyalist panteizme dönüşebilir. Onun için, İbn Arabî'nin büyüklüğünü kabul ettiği halde bu tehlikeyi de gözardı etmeyen bazı bilginler İbn Arabî'yi reddetmemekle beraber eserlerinin okunmasını uygun görmemişlerdir.(*)

İbn Arabî ve Mevlâna kendilerinden sonra yaşayan sufilere geniş ufuklar açmışlardır. Daha önce yaşayan mutasavvıflar meseleyi bu kadar açık bir şekilde ortaya koyamadıkları için bu "açılma" meydana gelmemiştir. Bunun için 13. yüzyıldan sonra gelişen tasavvufî düşüncenin hakim rengi vahdet-i vucûttur denebilir. Zahir ulemasının, bilginlerin itirazları bu gidişi durduramadığı gibi Alauddevle Simmanî (Öl. Simman, 736/1336), İmam Rabbanî (Öl. Serhend,

1035/1626) gibi mutasavvıfların tenkid ve karşı çıkışları da fazla etkili olamamıştır.

İbn Arabî'ye tenkid yöneltten İmam Rabbanî gibi mutasavvıflar onun keşf denilen tasavvufî bilgi konusunda yanlış olduğunu ifade etmişler ve vahdet-i vücûd değil vahdet-i şuhûdun esas olduğunu ifade etmişlerdir.

Bu kültürün Osmanlı toplumunda yayılmasını hazırlayanların başında Kayserili Davud'u saymak gerekir. 1332'de İznik'te ilk Osmanlı medresesini kuran bu bilgin aynı zamanda Fusûsu'l-Hikem'i Arapça olarak şerheden kişidir. Mesnevî de asırlardan beri tercüme ve şerh yoluyla insanlara aktarılmaktadır. Rusuhî Dede'nin şerhi en çok tutunanlardan biridir. Bu tercüme ve şerh geleneği devam etmektedir.

Tefekkür-Tenkid

Tasavvuf felsefesi, veya tasavvufî düşünce terimleri bu hayatın tefekkürle olan ilişkisine işaret etmektedir. Bu yolla sufiler önce “kendini bil” emrinin gereğini yerine getirmişler, daha sonra “kendini bilen rabbını bilir” tesbitinin gösterdiği hakikatı yakalamışlardır. Zamanla bu faaliyet vahdet-i vücûta olduğu gibi müstakil bir sistem sayılabilecek noktalara kadar uzanmıştır.

Sufilerin tefekkür hayatının en mühim tarafı bu düşüncenin gelişmesini temin etmesidir. Gelişme için vazgeçilmez bir unsur da tenkidir. İlk bakışta tasavvufî hayat konusunda sufilerin aynı tarzda düşündükleri zannedilir, halbuki gerçek böyle değildir. Tasavvufun temel ıstılahları konusunda aralarında farklılıklar olduğu gibi, Hallac, İbn Arabî gibi sufilere bakış açıları da çok farklıdır, daha doğrusu çok farklı olan sufiler vardır. Bir misâlle bu tesbit biraz daha açılabilir: Şeyh Bedreddin’in (Öl. Serez, 823/1420) tasavvufî şahsiyeti sufilere sorulduğu zaman üç türlü cevap alınır. Bir grup, “Allah bilir, biz bilemeyiz, lehinde, aleyhinde bir şey söylemeyiz” derken, ikinci grup “batıl peşinde koşmuştur, sapıklıkla içiçedir, devlet doğru olanı yapmıştır” der. Benzer fikirlerini uzun bir rapor halinde yazıp Saray’a takdim eden sufî Aziz Mahmud Hüdayî bu görüştedir (Öl. İstanbul, 1038/1628). Üçüncü grup sufiler ise onun gerçekten bir mürşid olduğunu ve onu anlayamayanların cehaletine kurban gittiğini düşünmektedirler. Varidat adlı meşhur eserini şerheden, açıklayan Molla İlâhî bu grubun en eski temsilcilerinden biridir. İlahî’nin bir özelliği de Nakşibendîliğin Anadolu’daki ilk büyük temsilcisi oluşudur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TARİKATLAR

Kalpten Kalbe Giden Yol

Bugün bilinen ve tanınan tarikatların 12. yüzyıldan sonra kurulduğuna daha önce işaret edilmişti. Günümüzde, tarikat deyince akla gelen Bektaşîye, Mevlevîye, Kadiriye, Nakşibendiye, Rifaiye gibi “yol”ların kurucuları 12. yüzyıldan sonra yaşamışlardır. Tarikat kurucuları olarak bilinen bu şahsiyetler -tıpkı mezheplerde olduğu gibi- bir tarikat kurmak için faaliyet göstermiş değillerdir. Yaptıkları iş tasavvufî konularda insanlara faydalı olmaya çalışmak, sohbet veya eserleriyle fikirlerini ifade etmekten ibarettir. Bu düşüncelerin sistem haline gelmesi ve onun ismine nisbet edilerek tasavvufî bir zümre oluşması sonraki asırlara ait bir olaydır. Onun için “hiçbir tarikat kurucusu, kendi tarikatının bugünkü şeklini tanımaz” demek bu açıdan doğrudur.

Zamanla her tarikatın adab-erkân dediğimiz iç kaideleri oturmuş, buna paralel olarak diğer tarikatlarla farklılıklar çoğalmış, güçlü mutasavvıflarla tarikatların tesir alanları genişlemiş, her tarikata ait zengin bir literatür meydana gelmiştir.

Bir başka gelişme de şudur: Bir kısım mutasavvıflar bağlı oldukları tarikatlara bazı yenilikler ve değişiklikler getirmişlerdir. Bu değişiklikler zamanla yeni bir “yol” olmuş ve böylece “tarikat kolu” veya

“şube” adı verilen bölünmeler meydana gelmiştir. Bu durum “tarikatlara kaç tanedir” sorusunun cevabını da zorlaştırmıştır.

Kaç Tarikat Var?

Burada şöyle bir soru sorulabilir: Niçin ilk 6 asırda yaşayan büyük sufîlere nisbetle tarikatlara oluşmadı? Bu soruya cevap ararken şunlar söylenebilir:

1. Aslında ilk üç asırda yaşayan büyük sufîlerin adlarına izafe edilen tasavvufî yolların adından kaynaklar söz etmektedir. Cüneydiyye, Nuriyye, Kassariyye, Muhasibiyye, Sehliyye, Hallaciyye... Fakat bunlar bu süfîyi seven, benimseyen insanları ifade etmektedir. Yoksa bu adlandırmalar organize olmuş, kadro ve müessesesini kurmuş bağımsız bir tasavvufî zümreye işaret etmemektedir.

2. Bir diğer nokta şudur: İlk yüzyıllarda tasavvufî düşüncede büyük bir canlılık vardı. Halbuki mezhepleşme, ekolleşme biraz da taklitle, durgunlukla alakalıdır. İnsanların mutlak “otorite” olarak kabul edilmeleri; bu tarz gruplaşmaları, kümeleşmeleri hızlandırmıştır.

3. Mezheplere göre tarikatlara birkaç asır sonra bünyeleşmesinin bir sebebi de şu olabilir: İman ve ibadetlerle ilgili hususlar acele çözüm bekleyen konulardır. Hangi mezhebe göre ibadetini yapacağını halkın bilmesi şarttır, bunu bir an önce öğrenmek isteyecektir. Tarikatta ise böyle bir mecburiyet yoktur.

Mezhep ve tarikat denince burada bir meseleye daha işaret etmek faydalı olacaktır. Bu iki kelime bize daha çok münakaşa, taassub ve çekişmeyi hatırlatmaktadır. İşin bu boyutu olmakla beraber görmezlikten gelinen mühim bir faydası da şudur: Tari-

katlar, mezhepleri farklı olan insanlara kucak açmakta, mezhepler ise tarikatları değişik olan müminlere yol göstermektedir. Bir diğer ifade ile her tarikata her mezhepten, her mezhebe de her tarikattan kişi girebilir. Burada eğer bir “bölünme” varsa, tarikatların böldüğü insanlar mezhepler çatısı altında, mezheplerin ayırdığı müslümanlar da tekke atmosferi altında birleşmekte ve bütünleşmektedirler. Toplumdaki dirlik-düzenlik açısından bunun önemli olması gerekir.

Tekrar önceki sorumuza dönelim: Kaç tarikat vardır: Bir tasnife göre ana tarikatlar 12 tanedir, diğerleri bunların kollarıdır. Bu kollardan bir kısmının zamanla bağımsız tarikat hüviyetini kazanmaları adedi çoğaltmıştır. Aslında rakamı 12’de tutanlar “bunlar hangileridir” sorusuna da farklı farklı cevap vermektedirler. Bütün İslâm dünyası dikkate alındığı ve kollar ayrı ayrı tarikat olarak değerlendirildiği zaman bu rakam 400’lere tırmanmaktadır.

Tarikatlar da diğer kurumlar gibi doğarlar, büyürler, gelişirler, yaygınlaşırlar, yeni kollar üretirler ve tarih sahnesinden çekilirler. Din ve kültür tarihine bu gözle bakıldığında görülen manzara şudur: Bazı tarikatlar sönerken bazıları yeni oluşmaktadır. Bu sürecin bugün devam etmediğini kim söyleyebilir?

Diğer İslâm ülkeleri bir tarafa bizim tarihimizi ilgilendiren ve “tarihe gömülen” tarikatlara iki misâl verilebilir:

1. Kâzeruniye - Ebu İshak İbrahim’e (Öl. Şiraz, 426/1034) nisbet edilen bu tarikatın, 13. asırla birlikte Anadolu topraklarında kurdukları dergâhlarla faaliyetlerine devam ettiği görülmektedir. Evliya Çelebi Erzurum ve Edirne’de bu tarikata ait zaviyelerden sözediyor ki, dikkate değer bir husustur.

Yıldırım Bayezid'in 1399 yılında bu tarikata mensup dervişler için Bursa'da bir vakıf kurması ve zaviye yaptırması Kâzeruniye'nin 15. yüzyıldaki durumuna dair de bilgi vermektedir. Fakat daha sonraki asırlarda tarikat tarihe karışmıştır. Bursa'daki Ebu İshak Camii bu vakfiyenin günümüze ulaşan bir hatırasıdır.

2. Zeyniye - Zeynuddin Hafî'ye nisbet edilen bu tarikatı Anadolu'ya getiren sufî Abdülatif-i Kudsî'dir (Öl. Bursa, 856/1452). Bursa Zeyniler mahallesine ve bu adla anılan camiye adını veren bu tarikatır. 15.- 16. yüzyıllarda diğer şehirlerde açtığı tekke-ler onun canlı tasavvufî mekteplerden biri olduğunu göstermektedir. Şüphesiz bu canlılık Kudsî'nin müridi Şeyh Vefa ile (Öl. İst. 896/1491) İstanbul'da zirveye ulaşmıştır. Şeyh Vefa'nın Vefa semtindeki dergâhı sadece sufilerin değil döneminin en meşhur ilim ve sanat adamlarının, idareci ve devlet adamlarının uğradığı, feyz aldığı, zevk aldığı bir kültür merkezi durumundaydı. Bunlardan biri de Şeyhulislâm Zcnbilli Ali Efendi idi.

Bu tarikat da 17. yüzyıldan sonra varlığını sürdürmeyecektir.

Ortak Unsurlar

Tasavvufî hayatın amacı anlatılırken, onun "insanı kâmil" yetiştirmeyi hedeflediği söylenmişti. Bu açıdan tarikatlar arasında temelde bir farklılık yoktur. Yalnız "araç" konusunda farklı metodlar uyguladıkları bilinmektedir. Aslında insanın yaratılışına da bu "çeşitlilik" daha uygundur. Sözgelisi bir mevlevîhane psikolojisi herkesi tatmin etmeyebilir, bir nakşibendi tekkesi de her mizaca uygun düşmeyebilir. Ta-

ikatların birden çok oluşu biraz da bu “mizaç”la ilgilidir.

Her “yol” Allah’a, Allah’ın sevgi ve rızasına gitmeyi gaye edinir. Bu noktada tevbe, sabır, zühd, tekkül, zikir, ibadet gibi konularda farklılık yoktur.

Bununla beraber her tarikatın kendine göre adab-erkân, tavır, tutum, hatta kıyafeti vardır. Bu ortak hususlara burada topluca temas edilirse, ilerde tarikatlar hakkında bilgi verilirken tekrarlardan kurtulmak daha kolay olacaktır. İşaret edilmesi gereken diğer bir husus da şudur: Burada görülen tarikatlar arasındaki farklılıkların bir kısmı beş asır önce, bir kısmı da bu asrın başında yerleşmiş ve tutunmuş olabilir. Tarikatın tarihine bir bütün olarak bakıldığı için bu tarih detayının ayrıca verilmesine gerek görülmemiştir.

1. Kurucu Şeyhler - Her tarikatın bir kurucusu vardır, buna pir adı verilir. Bundan başka tarikatın tarihî seyrî itibariyle önemli hizmetleri görülen sufiler vardır. Tarikata ikinci derecede hizmet verene, ikinci bir anlamında pir-i sâni adı verilir. Sohbetlerde ve dualarda bu isimler mutlaka zikredilir. Bunlardan başka meselâ dua yapıyorsa duayı yapan kişi bunlara ilâve olarak kendi şeyhini ve onun yakınlarını da âve eder. Bu şahsiyetlerin -varsa- eserleri tekkeye ait kütüphanede bulundurulur. Konu ile ilgili hüsn-i hat istifleri de tekkenin duvarlarını süsler. Kurucu şeyhin mezarı genellikle o tarikatın merkez tekkesiyle aynı çatı altında olur ve diğer bölgelerdeki tekke-ler buradan yönetilir.

2. Adab-Erkân - Her tarikatın kendine göre adab ve erkânı vardır. Şeyhin uyması gereken kaidelere dâb-ı şeyh dendiği gibi, müridin dikkat etmesi gereken konulara da âdâb-ı mürid adı verilmiştir.

Tasavvufî hayatın muhtelif devrelerinde yapılan törenler de âdâba dahildir. Tarikata girerken, şeyhin huzuruna çıkarken, halvete girerken ve çıkarken, yemek yerken, yatarken, kalkarken, zikrederken, seyahat ederken... dikkat edilecek hususlar vardır. Bu esasları ihtiva eden eserler de yazılmıştır ki, genel olarak “Âdâbü'l-müridin” adını taşırlar.

3. Kıyafet - Zaman içinde önce dervişlere ait bir kıyafet, daha sonra da her tarikatın kendi mensuplarına mahsus bir kıyafet oluştu. Bu, başa giyilen “tac” ve düğmesiz, yakasız, uzun pardesüye benzeyen “hırka” ile belirginleşti. Dervişin başına giydiği taca bakarak hangi tarikata mensup olduğunu anlamak mümkündür. Bu durum mezar taşları için de geçerlidir.

Tasavvufî hayatın bir parçası olmakla birlikte bazı mutasavvıfların tepki gösterdiği hususlardan biri de bu kıyafet meselesidir. Böyle düşünen sufilere göre gönül temeline oturan bir sistemin kılık-kıyafetle kendini açığa vurması uygun düşmez. Bu konuya Melâmetiye bahsinde temas edilecektir.

4. Zikir - Zikri olmayan tarikat yoktur. Ancak bazıları gizli-sessiz zikri tercih etmiş, adab-erkânını ona göre tesbit etmiş; bir kısmı da sesli zikre göre kaidelerini sıralamıştır. Nakşibendiye'nin toplu zikir meclisine Hatm-ı hâce adı verilir ve sessizdir. Mevleviye'nin zikri ise sema diye isimlenir, seslidir, musıkî eşliğinde yapılır. Kadirî, Rifâî, Halvetî gibi tarikatların zikri de sesli olup, bir kısmı oturarak bir kısmı ayakta topluca icra edilir. Bu meclislerin ayrılmaz bir parçası da besteli olarak okunan ilâhilerdir. Klasik musıkîmizin ayrılmaz bir parçası olan tekke musıkîsi bu atmosferin ürünüdür.

5. Seyr u Sülûk - Tasavvufî terbiyenin başlangıç

oktasıyla bitişi arasındaki manevî yolculuğa seyr u sülük adı verilmektedir. Bu dönemde müridin toplu kirlere başka fert olarak okuduğu, zikirler de irdir. Bunlara vird adı verilir. Her tarikatın virdi irdir ve bunlar şeyhin denetiminde -müride sayısı : zamanı belirtilerek- okunur. Virdin çokluğu ev- id, zikrin çokluğu ezkârdır.

Seyr u sülük esnasında müridin bütün faaliyetleri :yhin izin ve kontrolüne tabidir.

Bir kişi birden çok tarikattan seyr u sülükünü ta- amlayabilir ve icazetname alabilir.

6. Ortak Kültür - Meslekler arasında ortak bir dil : kültürün oluşması doğaldır. Tasavvuf dünyasında ı “ortak” tavrın iki önemli sebebi vardır: Bunlar- an biri insan diğeri eşya, yani biri şeyh diğeri kitap- r. Tekkeye giriş-çıkışın âdâbından cenaze merasi- ine kadar hayatın çok değişik alanları ile ilgili tu- m ve davranışlar, dua ve zikirler bu çerçevede ya- lır. Oturmak, kalkmak, selâm vermek, izin istemek bi normal günlük davranışlar için de farklı ifade ve itap tarzları geliştiren tekke, bunları kendi men- ıplarının edebiyatına aksettirmekle yaygınlığını ılamıştır. Bugün Türkçe’de kullanılan birçok de- m ve atasözü tekke kültürünün ürünüdür.(*). Aşk sun, yahu (yâ hû), âşığa Bağdat sorulmaz, ârif olan ılar, garip kuşun yuvasını Allah yapar, el işte gönül /naşta, kalpten kalbe yol vardır, kerameti kendin- en menkûl, bir post bir dost, gündüz külahlı gece lahlı, zuhurâta tâbii olmak, pîr aşkına... vb.

7. İcâzetname - İlk asırlarda olmamakla beraber aha sonra -bazı istismarları önlemek için- tasavvufî :rbiyesini tamamlayanlara İcâzetname, Hilafetna- e adı verilen “diploma” mahiyetinde bir belgenin :rilmesi adet olmuştur. İcâzetnamelerde tarikatla-

rın silsilesi de verilir. Bu silsile kişinin şeyhinden Hz. Peygamber'e kadar ulaşan sufilerin isimlerini ihtiva eder. Silsileler Hz. Ali veya Hz. Ebu Bekir'le Hz. Peygamber'e ulaşır. Alevî veya Bekrî silsile de bu anlamda kullanılır. Buradaki Alevî neşveyi Alevîlikle karıştırmamak gerekir. Çünkü birçok sünnî tarikat silsile ve neşve itibariyle Alevîdir.

İcâzetnameler, bazı istismarları önlediysen de yeni istismarlara da yolaçmıştır. Özellikle zengin vakıf gelirlerine sahip olan tekkelerin şeyhliği, sayıları az da olsa bazı sufilerin lüzumsuz kavga ve tartışmalarına sebep olmuştur. Ehliyeti olmayan kişilere verilen İcâzetnameler bu olumsuz gelişmelerin bir sebebidir.

8. Vakıf - Bizim geleneğimizde vakıf çok yaygın bir müessesedir. Bütün kurumlar maddî yönden vakıflara bağlıdır. Tekkelerin giderleri de büyük oranda vakıflar tarafından karşılanmıştır. Bu yola başvurmayı kabul etmeyen, kendi emeğiyle tekkesini yöneten sufiler de vardı. Tekke de topluma bir hizmet sunduğu için böyle vakıfla desteklenmesi olağandır. Ancak bu vakfiyeler genellikle evlada meşruttu. Yani şeyh ölünce yerine oğlunun geçmesini şart koşuyordu. Şeyh ve ailesi tekkeye ait meşrutada oturduğu için onu korumaya yönelik olarak düşünülen bu yol da zamanla istismar edilmiş ve "beşik şeyhliği" denen afetin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Yöneticilerin kurduğu vakıflar varsa da, tekke vakıfları genellikle o dergâha bağlı olan müridler tarafından kurulmuştur.

9. Kol-Şube - Yukarıda işaret edildiği gibi çeşitli sebeplerle tarikatlardan yeni tarikatlar doğmaktadır. Bunlar bir "yenilik getirmek"ten kaynaklandığı gibi müridler arası ihtilaflardan da doğabilir. Bazan bu

kollardan yeni şubeler de ortaya çıkmakta, bunların bir kısmı parlarken diğerleri sönebilmektedir. Mese-lâ bugün Cerrahiye diye bir tarikatın adı çeşitli sebeplerle ve değişik mahfillerde duyulmaktadır. Aslında 18. yüzyılda oluşan bu “yol” müstakil bir tarikat değildir. Halvetiye tarikatının Ramazaniyye kolunun bir şubesidir. (Bu kol hakkında az ilerde bilgi verilecektir).

Bazan da kol, zaman içinde müstakil bir tarikat hüviyetini kazanır. Celvetiye buna misâl olarak verilebilir. Tarikatın kurucusu kabul edilen Aziz Mahmud Hüdayî veya onun şeyhi Uftâde, Hacı Bayram Veli'nin müridi Hızır Dede'nin mürididir. Dolayısıyla Celvetiye, Bayramiyenin kolu olarak da ele alınabilir.

En çok kol ve şubeye sahip olma noktasında Halvetiyye birinci sırayı alırken, Mevlevîye ve Bektaşîyede kol ve şube hiç görülmemektedir.

10. Tekkeler-Zaviyeler - İlk dönemlerde caminin dışında belirleyici dinî bir müessese yoktu. İslâm toplumunun dinî merkezi camî olduğu gibi ilmî, siyasî, askerî, hukukî konuların görüşülüp tartışıldığı yer de cami idi. Bugün Medine'de bulunan Mescid-i Nebevî ve onun bir bölümü olan Suffa'yı ilk medrese olarak kabul edenler olduğu gibi, ilk tekke olarak değerlendirilenler de vardır.

Zamanla, ilmî faaliyetler için medrese adını alacak olan kurumlar tarih sahnesine çıktığı gibi, zâhidler için tekke veya zaviye diye isimlenen müesseseler de kurulmaya başlanmıştır. Bugünkü bilgilerimize göre ilk tekke hicrî 150 yıllarında Remle (Lübnan) denilen yerde kurulmuştu. Daha sonra bir taraftan Uzakdoğuya diğer taraftan Kuzey Afrika'ya doğru uzanan tekkeler hızla yayılmışlardı. Bu yıllarda basit

bir mekândan ibaret olan tekkelerin bir kısmı giderek büyümüş ve insanların sadece ruhî dünyalarını değil, yeme-içme-barınma gibi ihtiyaçlarını da karşılayabilecek bir kurum haline gelmişti. Tekke mensuplarının toplumla kurduğu hissî bağlar bu müesseselere zengin vakıf imkânları getirdiği gibi, geniş araziler üzerinde ekip biçtikleriyle gelip geçene hizmet veren dervişlerin sayısı da az değildir.

Dergâh, hangâh, ribat, âsitâne gibi kelimeler tekke ile eşanlamlı olduğu gibi, bazı tekkeler de mensup olduğu tarikatın adıyla anılmıştır: Mevlevîhane, Kadirîhane gibi.

Selçuklular devrinde tarikatların oluşması ve her tarikatın kendine ait bir tekke açma gayreti bu kurumların çoğalmasına tesir eden bir başka sebeptir. Tekkelerin gerek mimarisindeki gelişme, gerek sosyal hizmet alanlarını çoğaltma, gerekse toplumun hemen her ihtiyacına cevap vermesi açısından en uygun devrini Osmanlı asırlarında yaşadığı söylenebilir. Osmanlı dönemi, tasavvufî düşüncede yeni fikirler, yeni sentezler içermiyorsa da, 13. yüzyıldan sonra tasavvufî düşünce hayatın bütün safhalarında ağırlığını hissettirmiştir.

Tekkenin mimarî gelişimi maddî ihtiyaç ve imkânlarla paralellik göstermiştir. Tarikatların yönetim yeri olan merkez tekkelerin diğerlerine göre daha büyük olması normaldir. Mimârî tarzın en gelişmiş şeklini mevlevî tekkelerinde görmek mümkündür. Mevlevîhaneler genellikle şu bölümlerden meydana geliyordu: Semahane, Türbe, Çilehane, Derviş odaları, Selâmlık, Harem, Mutfak, Kahvehane, Kafes, Matrab.

Genellikle “ahşap” olan tekkelerin zikir yapılan ve namaz kılınan bölümü tevhidhane, semahane

adıyla da anılır. Harem adını alan ve şeyhin evi olan bölüm bazan bu mescid kısmının alt katında, bazan bitişiğinde, bazan da yakınında yer alır.

Dervişlerin bir kısmı devamlı tekkede kalır ve oradaki hizmetleri görür; bir kısmı da günün veya haftanın belli zamanlarında tekkeye gelir.

Tekkenin kuruluş amacı tasavvufî terbiye ile ilgilidir. Bununla beraber tekke mensuplarının değişik mesleklerden olması, bir diğer ifade ile farklı meslelere mensup insanların tekke atmosferinden faydalanma arzusu onun kapı ve penceresini hayatın bütününe açmıştır.

Osmanlı padişahları -devlete kafa tutmadıkları sürece- tekkelere iyi gözle bakmış, onları teşvik etmiş, yaratılışı müsait olanlar bu ilişkileri daha sıcak tutmuştur. Tekkelere zaman zaman tanınan vergi muafiyetinin yanında tekke yapan, onaran yöneticilerin sayısı da az değildir.

İslâm dünyasında iktisadî hayatın organizasyonu olan fütüvvet ve ahi teşkilatının da tasavvufî düşünce ile yakın bir münasebeti vardır. Bu teşkilatın yönetmelikleri hüviyetinde olan fütüvvetnâmeleri bir tasavvufî ahlâk kitabından ayırdetmek zordur. İbn Batuta'dan beri kaynaklarda geçen Anadoludaki "ahi zaviyeleri" tesbiti bu beraberliğin bir başka belgesidir. Dikkat çekici bir yakınlık da tekke ile kışla arasındadır. Bektâşilik tarikatı ile Yeniçeri ocağı arasında öyle bir sıcak ilişki oluşmuştur ki ordunun adı, ocağ-ı bektâşîyan olduğu gibi, hiyerarşik düzenine de silsile-i tarik-i bektâşîyan adı verilmiştir. 1826'da devlet Yeniçeri ocağını kaldırırken bektâşî tarikatını da yasaklamıştı.

Tekkeler zaman zaman sağlıkla ilgili hizmetler de vermişlerdir. Özellikle "telkinle tedavi" alanında

şöhrete ulaşan bu müesseseler bazan haksızlıklarla da karşılaşmışlardır. “Miskinler tekkesi” tabiri genellikle menfi anlamda kullanılır. Halbuki bu kurum cüzzamlılar için kurulan bir “karantina” merkezinden başka bir şey değildir. “Okçular tekkesi”, “Güreşçiler tekkesi” ifadeleri de bu kurumun ilgi ve tesir alanını göstermeleri açısından önemlidir.

Tekke hayatıyla yakından ilgili olan bir grup da sanatkârlardır. İslâm medeniyetinde güzel sanatların teşvik ve koruyucusu dergâhlar olmuştur. Sanatla tasavvufun bir ortak noktası vardır: His dünyası. Dolayısıyla tekkenin aradığı yaratılış sanatkârda, sanatkârın özlediği psikolojik ortam ise tekkededir. Şiir ve musıkîmizin bütün dehaları tekkeden feyz alan kimselerdir: Yunus bir derviş olduğu gibi Dede Efendi de bir derviştir.(*)

Tarikatlar Kapalı Toplum mu?

Mezhep değiştirmek veya birden çok mezhebe bağlı olmak pek hoş karşılanmaz. Tarikatlarda böyle bir durum yoktur. Gerçi tarikat değiştirilmemesine dair tavsiyelerle karşılaşmak mümkündür. Yalnız bu, tasavvufî hayatın ilk günlerinde “zor”lu anlardan kaçınmayı önlemek içindir. Yoksa kişi tarikatını değiştirebilir, bir başka tarikata girebilir veya tarikattan ayrılabilir.

Tekkenin kapısı hiç kimseye kapatılamaz. O kapı herkese açıktır. Hatta tekke âdâbında “kapatmak” kelimesi bile kullanılmaz ve soğuk karşılanır. Kapı kapatmak yerine “kapıyı sırlamak” veya “kapıyı dindirmek” ifadesi kullanılır.

Bir kişi birden çok tarikattan el alabilir. Özellikle kültürlü insanlar bu yolu izlemişlerdir. Tasavvuf

dünyasında eser ve fikirleriyle tanınan birçok sufi birden çok tarikattan icâzetname almıştır.

Tarikatlar, sadece içinde bulunduğu müslüman toplumun her kesimine açık olmakla kalmamış, diğer dinlere mensup insanlara da açık olmuştur.

Tarikat Coğrafyası ve Büyük Tarikatlar

Tarikatların hepsini burada tanıtmak yerine, toplumumuzda yaygın olan birkaç tanesini tanıtmak daha iyi olur. Her tarikat her toplumda ve her bölgede yaygınlık kazanmamıştır. Bir diğer ifade ile tarikatların tarihleri olduğu gibi coğrafyaları da vardır. Sözelimi Kübreviye, Suhreverdiye, Çeştiye gibi tarikatlar Rusya, İran, Afganistan, Hindistan bölgesinin en yaygın tarikatları oldukları halde bizde hiç tanınmamışlardır. Daha çok Osmanlı topraklarında tutunan ve yayılan Bayramiye, Bektaşîye, Mevlevîye, Celvetiye gibi tarikatlar da Güney Asya İslâm ülkelerinde pek bilinmezler. Kadirîlik, Nakşibendîlik gibi tarikatlara İslâm dünyasının her tarafında rastlamak mümkün olurken Bedevîlik, Desukîlik, Şâzelîlik gibi tasavvufî yollar daha çok Kuzey Afrika'da yayılma zemini bulabilmişlerdir. Her tarikatın her yerde yaygın olmamasının sebepleri konusunda şunlar düşünülebilir:

1. Tarikatın bir yerde yayılması, tutunması bir gayret ve organizasyonun varlığıyla yakından ilgilidir.

2. Tarikatların vurguladıkları konular birbirine benzediği için, bir bölgeye daha sonra gelen bir tarikat tutunma imkânı bulamayabilmektedir.

3. Bazı tarikatların ömrü kısa olmaktadır. Kazeruniye, Zeyniye gibi.

4. Tarikatların tarih sahnesinden silinmesinin bir

sebebi de diğ er tarikatlar içinde erimeleridir. Bir diğ er ifade ile bazı tarikatların uzantıları değı ş ik bölgelerde farklı isimlerle varolmuşlardır. Meselâ Yeseviye Anadolu'ya gelememiştir, ama bazı araştı rıcılara göre Bektaş ilik ve Nakş iligin kaynağı Yesevîlikdir, Bayramîlik de Halvetiye ile Nakş ibendiye nin birleş tirilmesinden meydana gelmiştir.

5. Tarikatların yapısı, sistem ve felsefesi ile yöre halkı arasında kurulan bağ lar da önemlidir. Sö zğ eli mi medrese kültürünün hakim oldu ğ u bir bölgede Bektaş ilik gibi tarikatların yaygı nlık kazanması zordur.

6. Baş ka sebepler de olabilir: Meselâ Bektaş iligin Rumeli'de yaygın olmasının en önemli sebebi Yeniç erilikle oluşturdu ğ u dostluktur. Bektaş iligin Orta doğ u ve Güney Asya'da yaygın olmamasının en önemli sebebi de budur. Ş imdilik üzerlerinde durulmayacak olan büyük tarikatlar ve kurucuları şöyle bir tablo ile gösterilebilir.

Tarikatın adı.....Kurucusu Vefat Yeri ve Tarihi

Bedeviye.....	Ahmed Bedevi	Mısır, 1276
Çeş itiye	Musnuddin Çeş ti	Delhi, 1255
Desukiye	Ibrahim Desuki.....	Mısır, 1295
Kazeruniye	Ibrahim Kazeruni	Mazemu, 1034
Kü breviye	Necmuddin Kü bra.....	Harezm, 1221
Suhreverdiye	Ş ihabuddin Suhreverdi	Bağ dat, 1254
Yeseviye	Ahmet Yesevi.....	Yesi, 1166
Zeyniye	Zeynuddin Hafı.....	Malin, 14434

Bektaşîye

Hacı Bektaş Veli (Öl. Hacıbektaş, 669/1271)

Bektaşîlik Anadolu'da kurulan bir tarikattır. Nişabur'da doğan ve tahsilini burada tamamlayan bu sufinin adı Muhammed'dir. Hacı Bektaş Veli çok meşhur bir tarikatın kurucusu olarak kabul ediliyorsa da, hayatı hakkında eldeki bilgiler yeterli değildir.

Tasavvufî terbiyesini Ahmed Yesevî'nin müridi Lokman Perende'den tamamladığına dair bilgi veren kaynaklar, onun hac dönüşü Kudüs, Halep, Elbistan, Sivas, Kırşehir, Kayseri üzerinden Suluca Karahöyük'e (Hacıbektaş) geldiğini ifade etmektedir.

Kendisine birkaç risale nisbet ediliyorsa da en meşhur ve en hacimli eseri Makalât'dır. Tasavvufî ahlâkı öğretmek için Arapça olarak kaleme alınan bu eser Hatiboğlu Muhammed tarafından 812 (1409) tarihinde manzum olarak Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Bektaşîlik İslâm dünyasında ortaya çıkan ve yaygınlık kazanan ilginç tarikatlardan biridir. Diğer tarikatlara benzemeyen tarafı müsamaha sınırını çok genişletmesi sebebiyle toplumdaki bütün heterodoks zümrelere kucak açmış olmasıdır.

Tarikatın, Osmanlı döneminde tutunması ve yayılmasının esas sebebi Yeniçerilikle kurduğu bağıdır. Bu bağ o kadar kuvvetli idi ki devlet 1826'da Yeniçeriliği kaldırdığı zaman Bektaşîliği de yasaklamıştır. İkinci pîri Balım Sultan olan tarikatın en kuvvetli olduğu yerlerden biri de Arnavutluk'tu.

Bektaşîlik hak bir tarikat mıdır yoksa batıl bir yol

mudur? Batıl ise bu durum Hünkâr Hacı Bektaş'la onun fikirleriyle ne kadar ilişkilidir? gibi sorular ilim adamlarınca tartışılmaktadır. Tarikatla aleviliğin aynı kefeye konulması işi iyice karmaşık hale getirmektedir.

Bektaşîlik tekke edebiyatımız kadar halk edebiyatı ve folklorumuzu derinden etkileyen cereyanlardan biridir.

Mevleviye

Mevlâna Celâleddin (Öl. Konya, 672/1273)

Anadolu'da kurulan ikinci büyük tarikat Mevlâna Celâleddin Rumî'ye nisbet edilen Mevlevîliktir. Rumî de Hacı Bektaş gibi Ortaasya'da doğmuş, daha sonra Anadolu'ya gelmiş ve Konya'ya yerleşmiştir.

Dünya çapındaki şöhretini, meşhur eseri Mesnevî'ye borçlu olan Mevlâna asırlardan beri sadece mevlevîlere değil bütün tarikatlara, bütün müslümanlara ve nihayet bütün insanlara seslenmektedir.

Şems-i Tebrizî ile karşılaşmasıyla dünyası değişen müderris Celâleddin artık gönül dünyasının derinliklerinden gelen hikmetleri ve defineleri insanlığa sunan bir derviştir.

Sema meclisleri dervişlere dinî hayatın doyumsuz anlarını yaşattığı gibi, şiir ve musıkî dünyamıza da "vazgeçilemez" eserler armağan etmiştir. Farklı dinlere mensup insanlar dahi kendilerini bu atmosferin tesirinden kurtaramamışlardır. Bugün bile her yıl Aralık ayında Konya uluslararası bir coşkuyla karşılaşıyorsa sebebi bu his dünyasıdır.

Mevlâna'nın oğlu Sultan Veled tarikatın teşkilatlanmasında birinci derecede rol oynamıştır. Mevlevî-

hanelerin adedi -diğer tarikatlara ait tekkelerin sayısına göre- az ise de geniş bir alan üzerinde kurulmaları ve birçok birimi ihtiva etmeleri sebebiyle onlardan ayrılırlar.

Mevlâna'nın eserlerini Farsça kaleme alması zamanla bu dilin toplumumuzda yaygınlık kazanmasına katkıda bulunmuş, Mevlevîhaneler adeta Farsça eğitim merkezi haline gelmiştir. Bu müesseseler şiir ve musıkî başta olmak üzere güzel sanatlarımızın gelişmesiyle de yakından ilgilidir.

Tarikatın merkez dergâhı Konya'daki dergâhtır. 1925'de tekkeler kapandıktan sonra buranın müze olarak tekrar hizmete alınması, merkezin ve buradaki birçok nadide eşyanın korunmasına sebep olmuştur.

Mesnevî'nin dünya dillerine çevrilmesi Mevlevî kültürünün alanını genişletmiştir.

Bayramiye

Hacı Bayram Veli (Öl. Ankara, 833/1430)

Anadolu'da kurulan üçüncü tarikat Bayramiyedir. Kurucusu, esas adı Numan olan ve Hacı Bayram Veli diye meşhur olan Ankaralı mutasavvıftır. Medrese tahsilini Ankara ve Bursa'da tamamladıktan sonra bir müddet müderrislik yapan Hacı Bayram, daha sonra tasavvufî hayata meyletti. Somuncu Baba diye bilinen Hamiduddin-i Aksarayî'nin müridi oldu. Seyr u sülükünü tamamlayarak Aksaray'dan Ankara'ya dönen Hacı Bayram Veli tekkesini kurdu ve insanlara tasavvufî konularda yol göstermeye başladı.

Hacı Bayram ve dervişleri sadece zikir ve ibadet zamanlarında değil, bağ ve bahçedeki ziraî faaliyet-

lerde de beraber olmuşlar, alın terleriyle ekip biçtiklerini dostlara ikram etmenin hazzını yaşamışlardır.

Zamanla etrafında toplanan insanların çokluğu bazılarına endişelendirmiş veya hasedini çekmiş olacak ki Padişah II. Murad'a şikayet edildi. Edirne'ye celbedilen Numan, tahkikat ve sorgulamadan alınının akıyla çıktı.

Bayramiyenin pîrinden bize bir-iki şiirinin dışında bir şey intikal etmemiştir. Fakat yetiştirdiği insanlar hem tasavvufî terbiyenin hem halk ve tekke edebiyatının önderleri olmuşlar ve mühim eserler kaleme almışlardır. Bunlardan birkaç tanesini saymak gerekir:

1. Eşrefoğlu Rumî,
2. Bursalı Dede Ömer,
3. Akşemseddin,
4. Yazıcızade Muhammed,
5. Ahmed Bican.

Ankara'da kendi adıyla anılan caminin yanındaki kabri, ziyaretçisi en çok olan yerlerden biridir. Bu kabir ilk TBMM'nin açılış töreninin de başlangıç noktasıdır.

Rifaiye

Ahmed Rifâî (Öl. Vâsıt, 578/1183)

Dayısı Mansur Betaihî'nin terbiyesi altında yetişen Ahmed Rifâî, eser ve fikirleriyle günümüze ulaşan sufilerden biridir. Adına nisbet edilen bu tarikat ülkemizde yaygın olan tasavvufî ekollerden biridir.

Aktâb-ı erbaa diye bilinen en büyük dört mürşid-den biri kabul edilen Ahmed Rifâî aynı zamanda tefsir, hadis gibi İslâmî ilimlerle ve özellikle mensu-

bu olduğu Şafii mezhebinin hukukuyla yakından il-
gilenmiştir.

Sohbetlerinin dostları tarafından kaleme alınma-
sıyla meydana gelen el-Burhanu'l-Müeyyed, el-Me-
calisü's-Seniyye, Haletü Ehli'l-Hakika gibi eserlerin-
den başka tasavvufî vecizeleri içeren el-Hikemu'r-
Rifaîye adlı risâlesi vardır.

Tarikatın zikri sesli olup, ayakta, oturarak, salla-
narak yapılır. Zamanla bazı zikir meclislerinde, vu-
cûda şiş sokmak, kılıcın keskin tarafına basmak gibi
davranışlar da -şüphede olanları ikna etmek için-
görölmüştür.

En eski tarikatlardan biri olan Rifaîye'nin gerek
pîr için gerekse tarikatın âdâb ve erkânı için kaleme
alınan geniş bir literatürü vardır. Bu faaliyet Rifa-
î'nin vefatından 10 yıl sonra Abdülkerim Kazvinî ile
başlamış Kenan Rifaî'ye kadar (Öl. İstanbul, 1950)
devam etmiştir. Bu son isim Cumhuriyet döneminde
hizmetlerine devam eden sufilerden biridir.

Kadiriye

Abdülkadir Geylanî (Öl. Bağdat, 562/1160)

İslâm dünyasında en yaygın üç tarikattan biri olan
Kadiriye'nin kurucu pîri Geylan'da doğan, daha
sonra Bağdat'a yerleşen Abdülkadir-i Geylanî'dir.
Tasavvufî terbiyesini Ebu Said Mübarek'ten alan
Geylanî aynı zamanda Hanbelî mezhebinin de ileri
gelenlerinden idi.

Döneminde Bağdat'ın en meşhur vaizi olan Gey-
lanî, bir çok tasavvufî-ahlâkî eserin de yazarıdır. el-
Gunye, Fuyuzatu'r-Rabbaniye, Futühü'l-Gayb, Fet-
hu'r-Rabbanî en meşhurlarıdır.

Tarikatın Osmanlı topraklarındaki ilk büyük temsilcisi şair sufi Eşrefoğlu Rumi'dir (Öl. İznik, 874/1469). Kadiriye İsmail Rumi (Öl. İstanbul, 1041/1631) ile İstanbul'a ulaşmış ve yayılma imkânı bulmuştur. Tarikatın Eşrefiye ve Rumiye kolları bu sufilere nisbet edilir.

Geylanî'nin temkinli ifadeleri, dinî sınırları zorlamayan fikirleri kadar coşkulu zikir meclisleri de kalabalıkları cezbetmiş ve Endülüs'ten Malezya'ya kadar uzanan topraklarda yayılma imkânı bulmuştur. Tarikat pîrinin fikir ve düşünceleri tasavvufî düşünceye sert tenkidler yöneltmekle meşhur İbn Teymiye'nin bile eleştirilerine hedef olmamıştır.

Her tarikat büyüğü gibi Geylanî'nin hayatı ve tarikatı hakkında da birçok eser kaleme alınmıştır. İbn Cezam'ın Behcetü'l-Esrar'ı bunların en meşhuru-
dur.

Bağdat'taki türbesi çok meşhur ziyaret yerlerinden biridir.

Halvetiye

Ömer Halvetî (Öl. Herat, 800/1398)

Türk dünyasında yaygın olan tarikatlar içinde en çok kol ve şubeye sahip olan Halvetiliğin doğuş yeri de İran-Afganistan bölgesidir.

Halvet hayatına önem verdiği için bu lakabı alan kurucu pîr, amcası ve mürşidi Ali Muhammed'in vefatından sonra onun yerine geçmiştir.

Tarikatta, ikinci pîr olarak tanınan Seyyid Yahya Şirvanî ile (Öl. Bakü, 868/1464) Virdü's-settar adlı zikir ve dua kitabı çok tutunmuştur.

Şirvanî'nin en meşhur Müridi Aydınlı Dede

Ömer'dir. (Öl. Tebriz, 892/1487). Diğer mürid ve halifesi Erzincanlı Muhammed Bahaüddin ile tarikat Osmanlı dünyasına gelmiştir (Öl. Erzincan, 879/1474). Halvetiye'nin İstanbul'daki ilk büyük temsilcisi ise şair Cemal-i Halvetî'dir (Öl. Şam, 899/1494).

Kol ve şubelerinin çokluğu ve yaygınlığı zamanla esas tarikatın adını unutturmuştur. Tarikat önce Cemaliye, Şemsiye, Rüşeniye, Ahmediye adıyla dört kola, bunlar da tâli kol ve şubelere ayrılmışlardır. Meselâ bugün bağlıları olan Uşşakiye, Cerrahiye gibi tarikatlar Ahmediye'ye bağlı kollarıdır. Ahmediye'nin Ramazaniye kolunun bir şubesi olan Cerrahiye hakkında -yaşayan tarikatlardan biri olduğu için- biraz bilgi vermek faydalı olacaktır.

Cerrahiye

Nureddin Cerrahî (Öl. İstanbul 1721)

Mutasavvıf şair Nureddin Cerrahî 1678'de İstanbul Cerrahpaşa'da doğdu. Medrese tahsili gördü, hüsnühat meşk etti, şair Nabi ile tanıştı. Üsküdar'da Selâmi Ali Efendi Dergâhı'nda Şeyh Ali Efendi ile karşılaştı ve tasavvufî hayata yöneldi. Kabri Karagümrük Cerrahî Tekkesi'ndedir.

Nureddin Cerrahî'nin, tarikatın âdab ve erkânına getirdiği yeniliklere kendinden sonra postnişin olan sûfilerce de devam edilmiştir. Tarikatın esasları ve gelenekleri ile ilgili en geniş bilgi Muzaffer Ozak'ın (Öl. 1985) şeyhi Fahrettin Efendi'nin Envâr-ı Hazreti Pîr Nureddin el-Cerrahî adlı eserindedir.

Tevbe, teslimiyet, zühd, takva, kanaat, gibi kavramlar üzerine kurulu olan Cerrahiye'de sır saklamak, şeyh huzurunda az konuşmak, onu gönülden

çıkarmamak, yaratıklara hoşgörü ile bakmak gibi hususlara da önem verilir.

Merkez dergâhta “Hz. Pîrin hâdimleri” adıyla bilinen 12 kişi görev yapar. Dergâh’ın yönetimi de dört “meydan”dan oluşan kurullar tarafından gerçekleştirilir. Zikir meclislerinde uyulması gereken hususlar 20 tanedir. Beş tanesi (tevbe, boy abdesti, güzel koku, susmak, tefekkür) zikirden önce diğerleri de zikir esnasında gözetilir (oturmak, kıbleye dönmek, elleri dizler üzerine koymak, helal giyinmek, murakabe, zikir, masivadan soyunmak vb.)

Nakşibendiye

Mahauddin Nakşibend (Öl. Buhara 791/1389)

718/1318 yılında Buhara’da doğan Muhammed Bahauddin’e nisbet edilen bu tarikat Türk İslâm dünyasının yakından tanıdığı tasavvuf ekollerinden biridir.

Uzun yıllar hizmetinde bulunduğu Emir Külal, bir caminin yapımı için taş taşıyan Bahauddin’i yanına çağırır ve seyrüsülûkunun tamamlandığını söyler. Mevlâna Arif ile Küsem Şeyh ve Halil Ata’dan da istifade eden Nakşibend, kendisinden yıllarca önce yaşamış Hakim Tirmizî ile Abdülhalık Gucduvanî’nin ruhaniyetinden de feyiz aldığı için “Üveysî” meşrebe de sahip olmuştur.

Onun tasavvuf dünyasına getirdiği zenginlik sessiz (hafî) zikirdir. Kendi mürşitleri dahi sesli zikri tercih ederken o, gösteriş tehlikesinden korktuğu için bu yoldan ayrılmıştır. Sema meclislerine ve halvet hayatına ilgi duymaması ve dervişlere ait özel kıyafetlere soğuk bakmasından hareketle onun melâmi meşreb

sufilerden biri olduğu hükmüne varılmıştır. Nitekim en büyük halifesi Muhammed Parsa “Melâmîleri anlamak Nakşibendîleri anlamak için önemli bir adımdır” demiştir.

Döneminin bilginleriyle iyi bir diyalog kuran Hâce Bahauddin ile Buharalılar arasında çok yakın bir ilişki olduğunu şu lakabı da göstermektedir: “Hâce-i belâ-gerdân (âfetleri def eden hâce).

Nakşibendîlik, halifeleri Parsa, Alaüddin Attar, Yakup Çerhî ve özellikle Çerhî'nin halifesi Ubeydullah Ahrar zamanında tutunmuş ve geniş kitlelere ulaşmıştır. Nakşibendiye'nin Osmanlı dünyasındaki ilk büyük temsilcisi ise Ahrar'ın müridi Simavlı Molla İlâhî'dir (Öl. Vardaryenicesi 896/1491). Bu tarihten itibaren Nakşibendîlik Osmanlı coğrafyasında önemli tarikatlardan biri olarak günümüze kadar varlığını sürdürmüş, tarikatlar arasında da “şeriata bağlılık” açısından ön sıralarda anılır.

Tanzimat yıllarında teşekkül eden Halidiye kolu şu anda Türkiye'de yaygın olan koldur. Bu kolun hızla yayılmasının bir sebebi de Tanzimat'tan kısa bir müddet önce Yeniçerilikle birlikte kapatılan Bektaşîliğe ait tekkelerin devlet tarafından bu tarikata devredilmesidir.

Cumhuriyet döneminde en çok töhmet altında tutulan tarikat da Nakşîlik olmuştur. Özellikle Şeyh Sait İsyanı ve Menemen Hadisesi vesile edilerek bu tarikat mensuplarına yönelik siyasi teşebbüslerde bulunulmuştur.

Nefahatü'l-Üns, Reşahât ve Hadâiku'l-Verdiye tarikat hakkında bilgi veren eserlerin başında gelir.

Melâmetiye

9. yüzyıl tasavvufî hayat ve düşüncesinin oluşumu açısından önemli bir zaman dilimidir. Bu yıllarda tasavvuf bağımsız bir sistem haline gelmeye başlamıştır. Sufî adını alan temsilcileri, tekke adını alan müessesesiyle, özel tavır ve kıyafetleriyle yayılma gücünü artırırken sert bir tepki de aldı. Yalnız bu tepki diğerlerine benzemiyordu. Çünkü bu tepkinin sahibi tasavvufî hayatın dışındakiler değil içindikilerdi.

Yeni ortaya çıkan bu zümrenin kanaatine göre tasavvuf hedefinden sapmıştır. Çünkü gönül eğitimini esas alan, insanların, nefsi duygularına karşı mukavemetli olmasını gaye edinen bu sistem maddeye ve şekile kurban gitmektedir. Sufilere ait bir kıyafetin olması veya onlara ait özel mekânların bulunması gösterişten başka bir şey değildir. Halbuki gösterişin olduğu yerde ruh terbiyesinden, nefis terbiyesinden, ihlas ve samimiyetten bahsetmek mümkün değildir. Tasavvufî ahlâkı gerçekleştirmek için yapılacak ilk iş meseleyi şekilcilikten kurtarmaktır. Yani dervişlere ait özel bir kıyafet ve özel bir bina olmamalıdır. Bu neşveye Yunus daha sonra şöyle işaret edecektir:

*Dervişlik olaydı tac ile hırka
Biz de alır idik otuza kırka*

Tasavvuf tarihinde mühim bir yer işgal edecek olan Melâmetiyenin (veya Melâmiye) sahneye çıkışı böyle olmuştur. İlk mimarı da -Türk olduğu söylenen- Hamdun Kassar'dır (Öl. Nişabur, 271/884).

Melâmet, Arapça kınamak anlamına gelen levn

kökünden türetilmiştir. Kur'ân-ı Kerim'de zikredilen güzel vasıflardan biri de “kınayanın kınamasından korkmamak”tır.

Melâmiyenin üzerinde durduğu ikinci esas nefisle mücadeledir; onun arzusuna ters şeyler yapmaktır. Meselâ o daima kendisine saygı gösterilmesini, büyük görülmesini, alkışlanmasını ister. Halbuki bunların hepsi bir tuzaktır. İnsan aksine olabildiğince alçak gönüllü olmalı, en büyük değil en günahkâr bir kul olduğunu itiraf etmelidir ki nefsiyle başedebilsin. Kişi olduğundan fazla “büyük” olunca dengeler de ona göre kurulacaktır. Melâmetiler bu fasit daireye düşmemek için yaptıkları bütün ibadet ve iyilikleri gizli, yanlış ve günahları açıktan yaparlar. Bunun için melâmî şöyle tarif edilir. “İyiliği ortaya dökmeyen kötülüğü gizlemeyen kişidir” Açıktan işlenen bir günah, toplumun kınamasını çekecektir. Bu hiç önemli değildir. Çünkü kınayanın kınamasından korkmamak zaten sistemin temelinde vardır.

Hiç iltifat etmedikleri bir konu da kerametlerdir. Bunları da ruhî hayatı engelleyen birtakım şaklabanlıklar olarak görmüşlerdir.

Melâmetîler bütün unsurlarıyla organize olmuş bir tasavvufî cemaata karşı olduklarına göre bir tarikat olmamaları gerekir. Fakat zaman içinde bu “meşreb”i tercih edenlere Melâmetiye adı verildiği için onu bir tarikat kabul edenler de vardır. Bu cereyanı bir tarikat olarak değerlendirenler onun tarihini üç dönemde incelemişlerdir.

1. İlk dönem: Hamdun Kassar ile başlayan bu dönemin mensupları Kassarî melâmîleri diye anıldıkları gibi Tarikat-ı Aliyye-i Sıddıkiye şeklinde de bilinirler.

2. *Orta dönem:* Hacı Bayram Veli'nin müridi Bursalı Bıçakçı Dede Ömer'le (Öl. Göynük, 880/1475) başlayan ve Bayramî melâmîleri olarak bilinen safhadır. Tarikat-ı Aliyye-i Bayramiye olarak da bilinirler.

3. *Son dönem:* Muhammed Nuru'l-Arabî ile (Öl. Usturumca, 1305/1887) özdeşleşen bu dönem melâmîlerinin bir adı da Tarikat-ı Aliyye-i Nakşibendiye'dir. Ülkemizde bugün yaşayan melâmîlerin çoğu bu kola mensuptur.

Aslında melâmîlik bir tarikat olmaktan çok bir meşreb, yani bir anlama ve yaşama tarzıdır. Melâmetiyede belli bir mekân olmadığı için şeyh-mürîd münasebetleri her yerde sözkonusudur. Evde, camide, dükkanda, kahvede... Tekâmülün yolu sohbetten geçer. Toparlarsak bu cereyanın esasları şöyle ifade edilebilir.

1. Kişi, iç zenginliklerini açığa vurabilecek bütün alâmet ve işaretlerden uzak kalmalıdır.

2. Riya ve gösterişle gerçek müslümanlık bir arada bulunmaz. Buna dikkat etmelidir.

3. Nefsin adi arzuları için ona karşı koymak, onunla mücadele etmek gerekir. Bunun başlangıç noktası isteklerine karşı koymak, hatta isteklerinin aksini yapmaktır.

4. Bütün bunları gerçekleştirmek için toplumun kınamasından korkmadan hataları açıktan yapmak, iyilikleri gizli yapmak, kıyafete ve şekle takılıp kalmamak, keramet gibi şeylerle uğraşmamak gerekir. Hepsinden de önemlisi melâmînin mutlaka bir işi olması, işiyle birlikte Allah'a doğru yürüyüşüne devam etmelidir. Toplumumuzun iktisat tarihini inceleyenlerin melâmet psikolojisi üzerinde mutlaka durmala-

rı gerekir.

“Bu esaslara diğerk tarikatlarda önem verilmez” şeklinde bir yargıya varmak yanlış olur. Bu esaslar tasavvufî hayat bir tarafa İslâm ahlâkının vazgeçilmez unsurlarıdır. Yani her tarikat belli oranda melâmî meşreb olmak durumundadır. Fakat bunları netleştiren, üzerinde daha çok duran melâmîler olmuştur.

Osmanlı dönemi melâmîliği büyük çapta Bayramî melâmîliği demektir. Bunların melâmî tavrı zamanla vahdet-i vücûd düşüncesinin tartışmaya açık taraflarıyla birleşince sert mücadelelere zemin hazırlamıştır. Tasavvufî fikirleri olabildiğince serbest ve coşku lu bir eda ile yorumlamak melâmîlerle devleti karşı karşıya getirmiştir. Bunun neticesinde konu baskı ve sürgünlerle halledilemeyince öldürme cezası gündeme gelmiş ve uygulanmıştır. Yani tasavvufî düşüncesinin kurbanı sadece Hallac-ı Mansur değildir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM TASAVVUF KLASİKLERİ

Satırlardan Sadırlara

Tasavvufî muhitlerde yaygın olan ifadelerden biri de şudur: “Tasavvuf kâl ilmi değil hâl ilmidir”. Yani tasavvuf sözle lâfla değil bizzat yaşanarak kavranılır, anlaşılır. Bunun değişik bir açıklaması da şöyledir: Tasavvuf kitap okuyarak, risaleler yazarak öğrenilmez.

Bununla birlikte kitabın tekke kültüründe mühim bir yeri vardır. İlk dönemlerle birlikte sufiler bir taraftan sohbetleriyle diğer taraftan yazdıkları eserlerle etrafındaki kişilere yardımcı olmuşlardır. Bu eserler müridlere tasavvuf kültürünü aktardığı gibi, bu kültürün “birlik” içinde gelişmesini de sağlamıştır. Çünkü derviş kültürü gönüle dayandığı için başlayacağı ve biteceği noktayı tesbit etmek çok zordur. Konular satırlara değil de sadırlara (gönüllere) bırakılırsa dinî sınırların çok uzağına düşmek bir an meselesidir. İşte bu muhtemel “sapma”ları önce Kur’ân ve Hadis daha sonra da sufilerin kaleme aldıkları eserler önlemişlerdir.

İlk yüzyıllarda sufiler tarafından kaleme alınan

eserlerin çoğu bugüne ulaşmamıştır. Bunların varlığı diğer kaynaklardan ve bibliyografya kitaplarından tesbit edilmektedir.

Şimdi kısaca tanıtılacak olan Arapça, Farsça ve Türkçe eserler tasavvufî düşüncenin kaynaklarıdır. İslâm dünyasında ortaya çıkan bütün tasavvufî zümre ve tarikat mensupları bu eserleri okumuşlar, şerhetmişler, kendi dillerine tercüme etmişlerdir. Türkçe tasavvuf klasikleri ise Osmanlılar döneminde kaleme alınmış ve Türkçe konuşan toplumlarda hizmet görmüştür.

I. Arapça Eserler

er-Riaye

Haris Muhasibî (Öl, Bağdat, 243/857)

Tasavvufî ahlâk ve düşüncenin oluşum safhasını bize aktaran elimizdeki en eski eserlerden biri er-Riaye li-Hukukillâh'dır. Birçok eserin yazarı olan Muhasibî'nin dikkat çekici taraflarından biri de tasavvufun dışındaki İslâmî ilimlerde, özellikle Kelâm'da sözsahibi olmasıdır.

er-Riaye'nin yapısı Kuşeyrî ve Hucvirî'ye benzemektedir. Sufilerin hayat hikayelerine yer vermediği gibi, ıstılahları ele alıp incelemesi de farklıdır. Bunun en önemli sebebi 9. yüzyılda sufilerin ve onlara ait terimlerin henüz bağımsızlığını tam olarak elde edememiş olmalarıdır. O yıllarda sufilerin terimleriyle diğer ilimlere ait terimler içiçe olduğu gibi, alimler, zahidler, hadisçiler de birbirinden çok farklı kimseler değillerdi.

Muhasibî'nin eserine bakıldığı zaman görülen şey; dinî-ahlâkî konular üzerinde hassasiyetle eğilmesi, emir ve yasakların dinî-psikolojik görünümelerini yakalamaya çalışmasıdır. Kısaca kişiyi en üst makama yani "takva" makamına yükseltebilecek davranışlar üzerinde durmasıdır. Bunun yanında kitabın büyük bir kısmında, gösteriş, çekememezlik, kibir, gurur, kendini beğenme gibi manevî değerleri kemiren hastalıklar üzerinde durmuş ve tedavî yollarını göstermiştir. Henüz Türkçeye tercüme edilmemiştir.

el-Luma'

Ebû Nasr Serrâc (Öl. Tus, 378/988)

Elimizdeki en eski klasiklerden biri olan el-Luma'nın en mühim özelliği tasavvufî hayatta baş gösteren bazı yanlışlıklara parmak basmış olmasıdır. Serrâc bir taraftan bunu yaparken diğer taraftan tasavvufî düşünceye yöneltilen tenkidlere de makul ve tatmin edici cevaplar vermiştir. Bu açıdan onu "Cuneyd'in Bağdat'ta yaptığı işi, Serrâc Nişabur'da yapmıştır" şeklinde değerlendirmek mümkündür.

Tasavvufî hâl ve makamları belli bir sıralama ile anlatan ilk sufi Serrâc'dır. Ona göre makamlar bir önceki bir sonrakini gerekli kılacak şekilde şöyledir: : Tevbe, vera, zühd, fakr, sabır, rıza, tevekkül. Kitab'ın ilk sayfalarında anlatılan hâller de şunlardır: Murakabe, kurb, mahabbet, havf, reca, şevk, üns, tuma'nine, müşahede, yakîn.

Sema, vecd, kerâmet, şathiye gibi mühim konuları tartıştıktan sonra tasavvufî dünyadaki yanlışları "galat" başlığı ile incelemiştir. Eser R. A. Nicholson tarafından neşredilmiştir. (Leiden, 1914). Türkçe'ye tercüme edilmemiştir.

et-Taarruf

Ebubekir Kelabâzî (Öl. Buhara, 380/990)

Arapça olarak kaleme alınan ve tam adı et-Taarruf li Mezhebî Ehli't-Tasavvuf olan bu eserin en önemli özelliği, İslâmın inanç konularına ilk dönem sufilerinin bakış açılarını aktarmış olmasıdır.

Mukaddime'de döneminin sufilerinden dert yanan Kelabâzî, sahte mutasavvıflar sebebiyle bu hayattan nefret edenlere gerçekleri anlatmak için eserini kaleme aldığını ifade etmiştir.

İlk bölümde sufi kavramı ve tasavvuf akaidi başlığıyla Kelâm bilginlerinin tartıştığı inanç konularını ele alarak, bunlara sufilerin bakışını ve getirdikleri boyutları izah etmiştir. Diğer bölümlerde ise pek çok tasavvuf terimini klasik usulle tanıtmıştır.

Tasavvufî muhitlerde yaygın olan şu söz eserin kıymeti ile ilgili bir fikir verebilecek güçtedir: "Taarruf olmasaydı tasavvuf bilinmezdi".

Eserin Farsça şerhi İsmail Mustemlî, Arapça Şerhî Ali Konevî tarafından yapılmıştır. Eseri, A. J. Arberry The Doctrine of Sufizm adıyla İngilizce'ye (Cambridge, 1936), Süleyman Uludağ Doğuş Devrinde Tasavvuf ismiyle Türkçe'ye tercüme etmiştir (İst. 1979).

Tabakât

Ebû Abdurrahman Sülemî (Öl. Nişabur, 412/1021)

İslâm dünyasında tabakat-biyografi yazma geleneği yaygındır. Bölgelere, mesleklere, mezheplere, tarikatlara göre alfabetik veya başka bir düzenle pek çok kitap kaleme alınmıştır.

Sufilere dair kaleme alınan ve bugüne ulaşan en eski ve en geniş eser Sülemî'nin bu eseridir. Yazar, kendinden önce yaşayan sufileri beş gruba (tabakaya) ayırarak incelemiştir. İlk dört tabakada yirmişer, son tabakada da 23 mutasavvıf kısaca hayatı, şeyhi, meşhur müridleri ve tasavvufî ahlâkla ilgili bazı tesbit ve tavsiyeleriyle birlikte tanıtılmıştır. Bu ayırım kendisinden sonra bu sahada eser veren Herevî, Camî gibi yazarlar tarafından devam ettirilecektir. Kuşeyrî, Risalesi'ni yazarken Tabakat'tan çok faydalanmıştır.

Sülemî, kitabının girişinde, daha önce yazdığı Kitabü'z-Zühd adlı eserinde sahabî ve onları takib eden nesli yazdığını, artık sıranın "hâl" ehli sufilere geldiğini ifade etmiştir.

Herevî'nin Farsça kaleme aldığı Tabakat-ı Sufiyye büyük oranda bu eserin tercümesidir. Sülemî'nin Tabakat'ı Nurettin Şeribe tarafından neşredilmiştir (Mısır, 1953). Türkçe tercümesi yoktur.

Sadece sufileri anlatan tabakat kitapları arasında Şa'ranî'nin Tabakatü'l-Kübra'sı ile Münavî'nin Kevakib'i meşhurdur.

er-Risale

Abdülkerim Kuşeyrî (Öl. Nişabur, 465/1072)

Tasavvuf ve tarikatlar dünyasında en çok yaygın olan eserler bir sıralamaya tabii tutulursa Abdülkerim Kuşeyrî'nin eseri ilk sıralarda yer alır. 11. yüzyılda Nişabur'da kaleme alınan bu eserin en önemli özelliği tasavvufî hayatın bütün derinliklerini dinî esaslardan taviz vermeden anlatmasıdır. Arapça olarak kaleme alınan er-Risale fi't-Tasavvuf adlı bu eserin giriş kısmında tasavvufî hayattaki çöküntüye işaret edilmekte, önceki sufîlerin özelliklerinden bahsetmek ve tarikata girmek isteyenlere yardımcı olmak gayesiyle kaleme alındığı belirtilmektedir.

Giriş'ten sonra kendi asrına kadar yaşayan 83 sufî'nin kısaca hayat hikayesi ve bazı tasavvufî görüşleri verilmiştir. Kitabın en önemli bölümü tasavvuf ıstılahlarına, tasavvufî hal ve makamlara ayrılan kısımdır. Bu kısımda 100'den fazla terim Kur'an ve hadislerdeki anlamlarından başlanarak geniş bir şekilde tahlil edilmiştir. Arapça şerhleri yanında Farsça ve Türkçe tercümeleri, bazı bölümlerinin İngilizce'ye çevirileri olan bu eserin ne kadar tutunup yayıldığını Taşköprizade'nin şu ifadesinden de anlam mümkündür. "İçinde Kuşeyrî Risâlesi bulunan eve afet isabet etmez." Türkçe son güzel tercüme Süleyman Uludağ tarafından gerçekleştirilmiştir (İst. 1979).

İhya

İmam Gazalî (Öl. Tus, 505/1111)

Sadece tasavvuf tarihinin değil İslâm düşüncesi tarihinin en dikkat çekici isimlerinden biri de Gazalî'dir. İslâmî ilimlerin hemen her sahasında kalıcı eserler veren İmam Gazalî'nin sonunda "gerçek" in ancak tasavvufî metodla yakalanabileceğini ifade etmesi ve tasavvufî hayata girmesi bu düşünceye yeni ufuklar kazandırmıştır. el-Munkız adlı eserinde bu macerayı bütün açıklığıyla anlatmıştır.

Tasavvufî ahlâkla ilgili başka eserleri varsa da İhyau'l-Ulûmi'd-Din, onun en meşhur eseridir. Aslında bu eserin dörtte biri doğrudan konumuzla ilgilidir. Diğer bölümleri, namaz, oruç, hac, zekât gibi diğer dinî meselelerle ilgilidir. Gazalî bütün güç ve dehasını bu eserde ortaya koymuş, eserin adıyla da yapmak istediklerine işaret etmiştir: Dinî İlimlerin Diriltilmesi.

Eserin ve yazarının tasavvuf ve tarikatlar açısından en önemli yönü, dinî esaslarla tasavvufî kaidelerin çok güzel bir şekilde uyduğunu göstermiş olmalarıdır. İlk asırlarda başlayan ve 6. asra kadar tasavvufî dünya için devam eden "acaba"lar artık cevap bulmuş, tasavvuf düşüncesinin önü açılmıştı. Onun için İslâm medeniyetinin çöküşünü tasavvufa bağlayan bazı kimseler bu noktada Gazalî'yi de mesul tutmaktadırlar.

Batılı araştırmacıların üzerinde durdukları müslüman şahsiyetlerden biri de Gazalî'dir. M. Watt'ın

eseri Türkçe'ye çevrilmiştir. İhya'nın Türkçe tercüme-
meleri yapılmıştır.

Avarif

Şehabeddin Suhreverdi

(Öl. Bağdat, 632/1236)

Tarikatlar döneminin en yaygın olan eserlerinden biri de Avarifu'l-Maarif'tir. 63 bölüm halinde kaleme alınan bu eser tasavvufî ahlâk ve ıstılahları dönemin ilmî usulleriyle birlikte vermiştir. Tasavvufî düşüncenin, dinî esasları zorlayan ifadelerine pek iltifat etmeyen Suhreverdi, bazan da bunları tevil etme yoluna gitmiştir. Avarif'in bize öğrettiği diğer önemli bir husus da tekke hayatı, bu hayatın iç kaideleri ve çalışma tarzıdır.

Girişte yazar, daha önceki asırlarda yaşayan Kuşeyri, Kelâbazî gibi meslektaşlarının vurguladığı bir hususa işaret etmiştir: O da tasavvufî hayattaki çöküş ve bu çöküş sebebiyle zihinlerde meydana gelen soru işaretlerine cevap bulmak için eserin kaleme alındığı hususudur.

Eser, Arapça şerhlerinin yanında birkaç defa da Farsça'ya tercüme edilmiştir. Bigalı Ahmed'in yaptığı ilk Türkçe tercüme 1458'de tamamlanmıştır. Son yıllarda iki ayrı Türkçe tercümesi neşredilen Avaif'i, H. Wilberforce İngilizce'ye, (Londra, 1891, New York, 1970) R. Gramlich Almanca'ya çevirmiştir. (Wiesbaden, 1978).

Fusus

Muhyiddin-i Arabî (Öl. Şam, 638/1240)

“Tasavvuf tarihinde en çok sevilen ve en çok yerilen kitap hangisidir” şeklindeki bir soru sorulsa kesin cevabı Fusûs’l-Hikem’dir.

Daha önceki sufilerde benzer düşünceler olmakla birlikte İbn Arabî, Vahdet-i Vucûd düşüncesinin mimarı olarak görülmektedir.

“Allah’tan başka gerçek varlık yoktur” şeklinde özetlenebilecek olan bu bakış tarzının temel kitabı Fusûs’dur.

Yazar’ın çok hacimli eseri Futûhat’ın özetinin özeti olan bu eser 27 bölümden meydana gelmiştir. Her bölümde, Kur’ân-ı Kerim’de adı geçen 27 Peygamberin ismiyle bütünleşen bir hikmet hakkında bilgi verilmiş, yorumlaması yapılmıştır.

Bu yorumlar bambaşka bir din, hikmet, tasavvuf, kâinat, insan, varlık... anlayışı ortaya çıkarmıştır. Yazar, eserin ilk satırlarında, 627 (1229) yılında Şam’da gördüğü gerçek bir rüyada Fusûs’u kendisine bizzat Hz. Peygamber’in verdiğini ifade etmiştir. Daha sonraki asırlarda çok tartışılan bir konu haline gelen vahdet-i vucûda, tasavvufî hayatın dışındaki bilginler bir tarafa, Simmanî, İmam Rabbanî gibi sufiler de itiraz etmişlerdir.

Nakşibendiye’nin mühim simalarından Muhammed Parsa, Fusûs’u ruha Futûhat’ı ise kalbe benzetmiştir.

Üzerinde en çok durulan, en çok şerh yazılan üç-

beş eserden biri olan Fusûs için reddiyeler de kaleme alınmıştır. Osmanlı dünyasında yazılan ilk Arapça şerh Kayserili Davud'a aittir. Daha sonra Abdullah Bosnevî tarafından Türkçe şerh edilecektir. Dört ciltlik son Türkçe şerh Ahmet Avni Konuk'a aittir. (İst. 1987-1992). Türkçe metin tercümesi de yapılmıştır. Bu tercüme ve şerhler yoluyla Fusûs'un yaygınlığı artmış, tasavvuf düşüncesinin irfan, hikmet ve felsefe boyutu ilgililere sunulmuştur.

Varidat

Bedreddin Simavî (Öl. Serez, 823/1420)

Gönüle gelen ilhamlar demek olan “varidat”, Şeyh Bedreddin’in tasavvufî konularla ilgili kanaatlerini ihtiva eden küçük bir eserdir. Siyasî otorite tarafından idam edilmesi sebebiyle Şeyh Bedreddin’in, Varidat’ı başta olmak üzere diğer eserleri ve müridleri yakın takibe alınmış, Bedreddinîlerin yaygınlık kazanmasına imkân verilmemiştir. Genel olarak, Varidat’ta işlenen konular Vahdet-i vücûdçu sufilerin bazı görüş ve tevilleridir. Varidat’ta da Şeyh Bedreddin’in saygıyla zikrettiği İbn Arabî’nin düşüncelerinin ilerisinde bir fikri olmamakla birlikte, İbn Arabî, Osmanlı toplumunda çok tutulmuş, Şeyh Bedreddin ise-adeta-kovulmuştur. Sadece bu tesbit bile konunun subjektif değerlendirmeler ve taraf tutmalarla içiçe olduğunu göstermeye kâfidir. “Ahi-ret işlerinin, cahillerin iddia ettiği gibi olmadığını bil” cümlesiyle başlayan Varidat’ta konular açıklanırken felsefî ve tasavvufî bakış açısı tercih edilmiş, zaman zaman da “bu husus cahillerin ve medrese alimlerinin iddia ettiği gibi değildir” iddiasında bulunmuştur.

Eserin son Türkçe tercümesi, Cengiz Ketene’ye aittir. (Ank. 1990).

Mektubât

İmam Rabbânî (Öl. Serhend, 1035/1625)

Nakşibendîliğin olduğu kadar tasavvuf tarihinin de mühim simalarından biri, İmam Rabbânî diye tanınan Hindistanlı Mahmud b. Ahmed'dir. Onun diğer İslâmî ilimlere olan hakimiyeti, kuvvetli ifade gücüyle birleşince tesir halkalarının çoğalmasına sebep olmuştur. Mektubât isimli eseri dostlarına yazdığı ve her birinde değişik tasavvufî meseleleri tartıştığı, anlattığı mektuplarından meydana gelmiştir. O iki grupla mücadele etmiştir. Birinci grup yaşadığı asırda çok canlı olan ekletisizm taraftarlarıdır. Bunlar Hint kültürü ile İslâm kültürünü birleştirerek ortak bir yol bulmak isteyenlerdi. İkinci grup ise İbn Arabî'nin Vahdet-i Vucûd anlayışını benimseyenlerdi. Bununla birlikte Rabbânî, İbn Arabî'nin diğer tasavvufî görüşlerini benimseyerek ıktibas etmiştir.

Nakşibendiyeden başka, Kadiriye, Çeştiye, Suhreverdiye, Kübreviye gibi tarikatların da mürşidi durumunda olan Rabbânî'nin bu mektuplarının çoğu Farsça bir kısmı da Arapça'dır. Eserin Orduca ve Türkçe tercümeleri vardır.

Eser birçok tasavvuf ve tarikat ıstılahına açıklık getirmesi ve Güney Asya'ya bu kültürün yayılmasına katkıda bulunması açısından önemlidir.

Tibyan

Harirîzade Kemaleddin Efendi

(Öl. İstanbul, 1881)

Eser Arapça kaleme alınmış olmakla birlikte, yazarı İstanbul'da doğup-büyümüştür.

Üç ciltten meydana gelen Tibyanu Vesâilî'l-Hakık bir tarikatlar ansiklopedisidir. 31 senelik ömrüne Arapça-Türkçe pek çok eseri sığdıran Harirîzade, melamî meşrebe sahib bir kişidir. Osmanlı Müellifleri'nin yazarı Bursalı Mehmet Tahir'in müşdididir. Eser henüz basılmamıştır. (Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi, Kit. Nu. 430-432).

Bu hacimli eserde 200'den fazla tarikat alfabetik olarak kurucuları, adab-erkânı ve özellikleriyle tanıtılmıştır. Tibyan'ın kayda değer bir özelliği de tarikatlarla ilgili mühim risaleleri aynen veya özet halinde aktarmasıdır.

II. Farsça Eserler

Keşfu'l-Mahcûb

Ali Hucvirî (Öl. Lahor, 465/1072)

Kuşeyrî ile çağdaş olan Hucvirî'nin bu eseri Farsça kaleme alınan ilk ve önemli tasavvuf klasiklerinden biridir.

Tasavvufî meselelere bakış tarzında Hucvirî, Kuşeyrî, ile benzerlik arz ediyorsa da Mutezile başta olmak üzere bazı mezheplere sert bir tavır takınmak ve gerekli yerlerde tenkidlerini sıralamak konusunda ondan ayrılmaktadır.

Diğer taraftan Kuşeyrî, tartışmalı konulara girmek için Hallac'tan bile bahsetmezken, Hucvirî ona geniş yer vermiştir.

Hucvirî eserinin ilk sayfalarında ilim, dervişlik, tasavvuf, fakr, safvet ve melâmet gibi bazı temel konuları tartıştıktan sonra biyografi bölümüne geçmiştir. Kuşeyrî'den farklı olarak bu bölüme Hz. Peygamber'in arkadaşlarıyla başlamış diğer büyük alimlerle devam etmiştir.

100 kadar sufîyi tanıtan bir bölümden sonra diğer temel ıstılahlar genişçe izah edilmiştir.

Tasavvuf terimlerini ve zâhidâne hayatı genişçe aktarırken bazı kavramları bir ibadetle aynileştirerek ele alması onun özelliklerinden biridir. Bu açıdan ibadetlerin tasavvufî yorumları en iyi bu kitapta anlatılmıştır.

Jukovski'nin neşrettiği (Leningrad, 1926) Keşfu'l-

Mahcub'u, Nicholson İngilizce'ye (1911), Abdülhadi Kandil Arapça'ya (Kahire, 1974), Süleyman Uludağ da Hakikat Bilgisi adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (İst. 1982).

Tezkire

Feridüddin Attar (Öl. Nişabur, 618/1221)

Klasik mânada bir sufî olmamakla beraber Attar, Tezkiretü'l-Evliya'sında kendinden önce yaşayan 100 kadar zâhid ve sufînin hayat hikayeleri, anekdotları ve tesbitlerine yer vermiştir. Eser Farsça'dır. Biyografi anlamına gelen "tezkire" geleneğinin -bilindiği gibi- bizim kültürümüzde de mühim bir yeri vardır.

Meşhur Mantıku't-Tayr'ın (kuş dili) sahibi olan Attar, Tezkiretü'l-Evliya'da ele aldığı sufîleri edebî uslubuyla anlatır. Bu ifade güzelliği ve tasavvufî zevki Mevlâna'nın onun hakkında söylediği "Hallac'ın ruhu Attar'da ortaya çıkmıştır" sözünü doğrulamaktadır. 988 menkıbe ve 2864 tasavvufî vecize ihtiva eden eserin bir diğer özelliği de Rabiatu'l-Adeviyye gibi bazı sufîler hakkında verdiği bilgilerin diğer eserlerde mevcut olmamasıdır. Birkaç defa -kısmen veya tamamen- Türkçe'ye tercüme edilen Tezkire'nin ilmî neşri R. Nicholson tarafından yapılmıştır (Londra, 1907). Uygurca'ya yapılan tercümesini neşreden Pavet do Courteille, Tezkire'yi Fransızca'ya da çevirmiştir (Paris, 1886). Arapça tercümesi de vardır. En son Türkçe ilmî tercüme Süleyman Uludağ'a aittir (Bursa, 1984).

Mesnevî

Mevlânâ (Öl. Konya, 672/1273)

İslâm kültürünün evrensel şöhrete ulaşan eserlerinden biri de Mesnevî'dir. Yaklaşık 26.000 beyitten meydana gelen bu manzum eserin en büyük özelliği tasavvuf ahlâkı ve felsefesi ile ilgili esasları hikâyeye ve menkıbelerle zenginleştirip "kıssadan hisse" usulüyle vermesidir.

Farsça ve manzum olan bu eserin çoğu, Mevlâna tarafından değil müridi Husameddin Çelebi tarafından kaleme alınmıştır. Mevlânâ, tasavvufî düşüncenin bütün konularının yanında öğretici özelliğine inandığı fıkra ve şakalara da başvurmuş, anlaşılması ve anlatılması zor olan birçok tasavvufî terim, Mesnevî'nin açık, net ve coşkulu uslubuyla basite indirgenmiştir.

"Mesnevî Farsça Kur'ân'dır", "Mesnevî Kur'ân'ın özüdür" gibi tanımlamalara sebep olacak kadar yaygınlaşan ve sevilen bu eser, asırlardır çok değişik dünya dillerine de tercüme edilmiştir.

Türkçe tercüme ve şerhi çoktur. Bunların bir kısmı nazmen tercümedir. Nahifî tercümesi böyledir. En çok tutunan bir şerh de İsmail Rusuhî Dede'ye aittir. Abdülbâkî Gölpınarlı'nın 6 ciltlik şerhi bu faaliyetin şimdilik son halkasıdır. Mesnevî'yi kendi vezniyle Türkçe'ye çevirmeyi deneyen Abdullah Öztemiz Hacitahiroğlu'nun çalışması tamamlanamamıştır.

Mesnevî ile ilgili ilginç bir gelişme de sadece bu

eserin okunup anlatılması ve anlaşılması için “Darülmescnevî” adıyla bağımsız müesseselerin kurulmuş olmasıdır. Mevlevîhanelerle birlikte Darülmescnevî’ler Farsça öğretiminin de merkezi olmuşlardır.

Nefahat

Abdurrahman Camî (Öl. Herat, 898/1492)

Değişik asırlara ait tercüme-i hal (biyografi) kitapları o asırlar için ne kadar önemli ise değişik coğrafyalarda kaleme alınan kitaplar da böyledir. Bu eserler birbirlerinin eksiklerini tamamlamaktadırlar.

Nefahatu'l-Üns (dostluk rüzgarları) daha önce yazılan Sülemî ve Herevî'yi esas almakla birlikte tanıttığı sufiler altı kat fazladır. Daha çok Ortadoğu ve Ortaasya sufilerine tahsis edilen, 34'ü kadın olmak üzere 616 sufînin hayat hikayesi ve tasavvufî düşüncesinden sözeden Nefahat da Vahdet-i Vucûdcu, şair bir sufînin kaleminden çıkmıştır.

Eserin, Anadolu'da ve Balkanlar'da gelişen tasavvufî hayat açısından önemi ise Camî'nin vefatından 29 sene sonra Lamiî Çelebî tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olmasıdır. Lâmiî Çelebî (Öl. Bursa, 933/1532), tercümesini yaparken Yunus Emre, Hacı Bektaş Veli, Hacı Bayram Veli, Geyikli Baba, Yazıcıoğlu Muhammed Efendi, Hamiduddin Aksarayî... gibi Anadolu'da yetişen bazı sufileri ilâve etmeyi unutmamıştır.

Nefahatı, Ali Şir Nevayî (Öl. Herat, 907/1501) Çağatay Türkçesine, Zakeriyya Osmanî, Arapça'ya, Silvestre de Sacy'yı "Giriş" kısmını Fransızcaya çevirmiştir.

Lamiî tercümesi basılmıştır. (İst. 1286).

Bu Farsça eserlere şunlar da ilâve edilebilir:

Necmuddin Daye: Mırsadü'l-İbad

Şebüsterî: Gülşen-i Râz

Azizüddin Neseî: İnsan-ı Kâmil

Eflâkî: Menakıbu'l-Ârifin

Masum Şirazî: Taraiku'l-Hakaik. (Sonuncusu hariç diğerleri Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

III. Türkçe Eserler

Özellikle Osmanlı asırlarında kaleme alınan İslâmî ilimlerle ilgili birçok Türkçe eser değerini bugün de korumaktadır. Bu tesbit tasavvufî eserler için de geçerlidir. Söz konusu dönemlerde daha önceki yüzyıllarda Arapça ve Farsça olarak kaleme alınan bazı klasikler Türkçe'ye tercüme edilmiştir: Necmuddin Daye'nin Mırsadü'l-İbadî, Molla Cami'nin Nefahatü'l-Üns'ü, Kuşeyrî'nin Risale'si, Mevlâna'nın Mesnevî'si, İbn Arabî'nin Fusûsu'l-Hikem'i, Suhreverdi'nin Avarifu'l-Maarif'i, Şebusterî'nin Gülşen-i Râz'ı, Ataullah İskenderî'nin Hikem-i Ataiyye'si, İmam Rabbanî'nin Mektubat'ı Cumhuriyet öncesinde Türkçe'ye tercüme edilen kaynaklardan sadece birkaç tanesidir.

Bu tercüme faaliyetinin yanında Osmanlı dönemi sufileri telif eserler de vermişlerdir. Bunlardan birkaç tanesini tanıtmakta fayda vardır. Çünkü bu eserler Osmanlı toplumuna yön veren, zihniyetinin oluşmasında mühim roller üstlenen kültür ürünleridir. Osmanlı dönemi tasavvuf tarihini, hatta sosyal ve kültürel meseleleri anlamak ve tahlil etmek için bu eserleri okumak ve tanımak gerekir.

Muhammediyye

Yazıcıoğlu Muhammed

(Öl. Gelibolu, 855/1451)

Osmanlı toplumunda çok okunan ve çok yayılan Türkçe eserlerin başında Muhammediyye'yi saymak gerekir. Hacı Bayram Veli'nin müridi olan Yazıcıoğlu, şiir olarak kaleme aldığı bu eserinde Hz. Peygamber'in hayatını anlatmakta, bu arada dinî-ahlâkî konuları da işlemektedir. Sade bir dil ile yazılan bu eser halkın "yastık altı" kitabı haline gelmiş, bir müddet sonra da mevlid gibi makamla okunmaya başlanmıştır.

Osmanlı döneminin en meşhur mutasavvıflarından Bursalı İsmail Hakkı ise bu eseri iki cilt halinde Ferahu-r-Ruh adıyla şerhetmiştir.

Yazar'ın kardeşi Yazıcızade Ahmed'in Envaru'l-Âşıkîn adlı eseri de çok yaygındır.

Eski ve yeni harflerle basılmıştır.

Müzekki'n-Nüfûs

Eşrefoğlu Rûmî (Öl. İznik, 874/1469)

Ruhları arıtan, nefisleri temizleyen anlamına gelen Müzekki'n-Nüfûs, 15. yüzyılda Türkçe kaleme alınan (1448) tasavvufî eserlerin en önemlilerinden biridir. Eserde tasavvufî düşünce açısından “yeni” şeyler yoksa da bu ilmin temel konuları, tarikat terbiyesinin esasları güzel bir dil ile özetlenmiştir. Bu dil eserin halk kitlelerinde kolayca anlaşılmasına ve sevilmesine sebep olmuştur. Divan'ı ile de asırlardır Anadolu halkına tesir eden Eşrefoğlu'nun eserindeki birçok tesbit, teşhis, tavsiye ve nasihat bu topraklarda tasavvufî düşüncenin oluşmasında mühim rol oynamıştır.

Eski ve yeni harflerle basılmıştır.

Minhacu'l-Fukara

Ankaralı Rısuhuddin

(Öl. İstanbul, 1041/1631)

Mevlâna'nın Mesnevî'sine yaptığı şerhle tanınan Ankaravî bu eserde 100 temel tasavvuf ıstılahını açıklamıştır.

Dervişlerin yolu anlamına gelen Minhacu'l-Fukara'da yeralan ıstılahlar ve iç düzen büyük çapta Herrevî'nin Menazilu's-Sairin adlı eserine dayanmaktadır.

Eser 10 bölüme, her bölüm de 10 ıstılahla ayrılarak meydana getirilmiştir.

Minhac'ın özelliği tasavvuf ıstılahlarına, İbn Arabî ve Mevlâna tarzının bir diğer ifade ile Vahdet-i Vucûd neşvesinin ilave edilmesidir.

Basılmıştır (İst. 1280).

Semerâtu'l-Fuâd

Sarı Abdullah Efendi (Öl. İst. 1071/1660)

Abdî mahlasıyla şiirler yazan, Mesnevî'yi Cevahir-i Bevahir-i Mesnevî adıyla şerheden Sarı Abdullah'ın bu eseri beş bölümden meydana gelmiştir. Konuları izah ederken sık sık Arapça, Farsça ve Türkçe şiirlerle kitaba edebî zenginlikler kazandırmıştır.

İlk dört babda yaratılış, insan-ı kâmil, seyr u sülûk ve dervişlere nasihatlar yer veren yazar, son bölümde Nakşibendiye, Bayramiye, Halvetiye, Mevlevîye, Kadiriye tarikatları silsilelerinde yeralan bazı sufiler tanıtmıştır.

Bayramî Melâmîleri olarak bilinen aşağıdaki sufiler hakkında bilgi vermesi en önemli özelliğidir: Ömer Sikkînî, Bünyamin Ayaşî, Pir Ali, Ahmed Sarban, Hüsameddin Ankaravî, Şeyh Bali, Hasan Kabaduz, Ali Rumî.

1624 yılında kaleme alınan eser İstanbul'da basılmıştır. (1288).

Marifetnâme

Erzurumlu İbrahim Hakkı

(Öl. Siirt, 1194/1780)

1756 yılında kaleme alınan bu hacimli eserin az bir kısmı tasavvufî ahlâkla ilgilidir. Eser, tefsir, hadis, akaid gibi dinî ilimlerin yanında matematik, astronomi gibi pozitif ilimlerin verilerini de genişçe anlatmasıyla meşhurdur. 1 mukaddime ve üç fenden meydana gelen Marifetname'nin 3. fenni tasavvufa ayrılmıştır. Yazar, konuları kendi içinde bablara, babları fasıllara, fasılları nevilere ayırarak pek çok altbaşlıkla incelemiştir.

Oşmanlı toplumunun zihniyetine tesir eden kitaplardan biri de Marifetname'dir denilebilir.

Eski ve yeni harflerle basılmıştır.

Tomar

Sadık Vîcdanî (Öl. İstanbul, 1939)

Tomar-ı Turuk-ı Aliyye adıyla 4 kitap olarak basılan bu eser (İst. 1338/1340) toplumumuzda yaygın olan tarikatlar ve sufiler hakkında bilgi veren kaynaklardandır. İlk üç kitabı Melâmetiye, Kadiriye, Halvetiye'ye ayıran yazar, son kitapta "Sufî ve Tasavvuf" kelimeleri hakkında bilgi vermiştir.

Tarikatların hepsini ihtiva etmemesi bu güzel eserin bir eksiği olarak görülüyor. Son asırda yazılmış olması, yazara tarikatların asrımıza kadar uzanan maceralarına temas etme imkanını vermiştir.

Sefine

Hüseyin Vassaf (Öl. İstanbul, 1929)

Asrımızda yazılan eserlerden biri de Sefine-i Evliya'dır. Halvetiye, Nakşibendiye, Kadiriye ve Mevlîye gibi Osmanlı Devleti'nde yaygın olan tarikatları ve bu tarikatların mühim simalarını tanıtan eserin müellif nüshası 5 cilt halinde Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir. (Yazma Bağışlar Kit. Nu, 2309). Yeni harflerle I. cildi basıldı (İst. 1990).

Tasavvuf ve tarikatlar tarihinin son bir-iki asrı ile ilgili mühim bilgileri ihtiva eden eserin bir özelliği de fotoğraflarla, el yazılarıyla, kupürlerle... konularının zenginleştirilmiş olmasıdır.

Şu da ilave edilmelidir ki, Osmanlı döneminde kaleme alınıp -basılma imkânı bulamayan ve tanınmayan-günümüze ulaşan birçok biyografi kitabı vardır. Meselâ 1000'den fazla sufîyi tanıtan Köstendilli Süleyman Şeyhî'nin (Öl. Köstendil, 1231/1816) Bahru l-Velâye isimli eseri bunlardan biridir.

Menakıbnameler

Bunların dışında Osmanlı döneminde yaşayan mutasavvıfların hayatlarını anlatan eserler de vardır ki, en meşhurları menakıbnamelerdir. Bu tür eserler bir sufîyi konu edinerek onun hayatı, eserleri, fikirleri, müridleri, mürşidleri hakkında bilgi verirler. Birkaç tanesi şöyle sıralanabilir:

- 1- Menakıb-ı Akşemseddin
- 2- Menakıb-ı Emir Buharî
- 3- Menakıb-ı Emir Sultan
- 4- Menakıb-ı Eşrefzâde Rumî
- 5- Menakıb-ı İbrahim-i Gülşenî
- 6- Menakıb-ı Hacı Bayram-ı Veli
- 7- Menakıb-ı Şeyh Şaban-ı Veli
- 8- Menakıb-ı Şeyh Üftade
- 9- Menakıb-ı Şeyh Vefa
- 10- Menakıb-ı Kemal-i Ümmî...

Bir sufîyi konu alan eserler olduğu gibi, bir tekke-yi tarih ve kültürüyle birlikte tanıtan eserler de vardır: İhtifalci Ziya Bey'in Yenikapı Mevlevîhanesi gibi. Bir tarikatın dervişlerini belli bir düzen ile anlatan tasavvufî eserlerin yanında, bir şehrin sufîlerini konu edinen kitaplar da vardır.

Bütün bu "Menakıb" türü eserler tasavvufî hayat ve ahlâk anlayışının yanında dönemleriyle ilgili tartışma konuları, sufîler arası ilişkiler, maddî-mânevî imkânlar konularında da önemli ipuçları verirler.

Divanlar

Tasavvufî duyuş ve düşüncenin anlaşılmasında ve aktarılmasında mühim bir görevi de Divanlar görmüşlerdir. Tekke hayatı başından beri şiir ve musıkî ile beraber olmuştur. Osmanlı döneminde yaşayan sufilerin büyük bir çoğunluğu bu sanat dallarında söz sahibi olmuş, bir kısmı da müstakil divan meydana getirecek kadar güçlü olmuştur.

Tekke atmosferini terennüm eden sufilerin başında Yunus Emre'yi saymak, ondan önce yaşayan Ahmet Yesevî'nin Divan-ı Hikmet'ini de unutmamak gerekir. 12.000 beyitlik Garibname'yi yazan Aşık Paşa (Öl. Kırşehir, 734/1333), Seyyid Nesimî ve Eşrefoğlu ile devam eden bu gelenek 17. yüzyılda bir başka zirve ile karşılaşmıştır: Niyazı-i Mısri (Öl. Limnî, 1105/1694). Bu sahanın diğer "usta"larından birkaç tanesinin adı verilebilir:

Aydınlı Dede Ömer, Kemâl Ümmî, Karahisarlı Abdürrahim, İbrahim Tennurî, Ahmed Sarban, Vizeli Alaaddin, Bursalı İsmail Hakkı, İbrahim Hakkı, Aziz Mahmud Hüdayî, Sinan Ümmî, Kütahyalı Gaybî, Şeyh Galip, Hasan Gülşenî, Kuddusî, Sivaslı Suzî, Mehmet Ali Hilmi, Dede Osman Şemsî, Şemseddin Sivasi...

Bu divanlar sadece bir dervişin dinî, ahlâkî, tasavvufî duygularını aktarmakla kalmaz, dönemi ile ilgili faydalı bilgiler de verirler. Tekke şiirlerinde, toplumun tekkeye bakışını, devlet-tekke ilişkilerini, mürid ve mürşidlerin kaabiliyetlerini, tasavvufî hayatta

canlı olan gelenekleri, tekke mensuplarının birbirlerine bakışını bulmak zor değildir.

Diğer Sufî Yazarlar

Tasavvufî ile ilgili Osmanlıca yüzlerce eserin kaleme alındığını söylemek mübalağa sayılmamalıdır. 14.-20. yüzyıllar arasında bu sahada çok üretken sufî yazarlarla karşılaşırız. Bunlardan birkaç tanesinin adı sıralanabilir: İsmail Hakkı Bursevî, İbrahim Hakkı Erzurumî, Mustakimzade, Abdullah Bosnovî, Davud-ı Kayserî, Aziz Mahmud Hudayî, Şemseddin Sivasî, Abdulahad Nurî, Salahî Efendi, Köstendilli Süleyman Efendi...

Bursalı Mehmet Tahir'in Osmanlı Müellifleri adlı eserinde kitap ve risalesi bize ulaşan 300 kadar sufînin hayat hikâyesi ve eserlerinden bahsetmesi bu konunun en açık belgelerinden biridir.

Cumhuriyet döneminde konu ile ilgili kitap hazırlayanları iki grupta toplamak mümkündür:

1- Tasavvufî hayatın içinde olan insanların görüş, sohbet ve tesbitlerini ihtiva eden kitaplar.

2- Çoğu İlâhiyat Fakültelerinde görevli ilim adamlarının tasavvuf tarihi ile ilgili yaptığı araştırmalar. Bu grubun en meşhur isimleri şunlardır: Abdülbakî Gölpınarlı, Fuat Köprülü, Ömer Lütfi Barkan, Mahir İz, Selçuk Eraydın, Süleyman Uludağ, Mustafa Tahralı, Mehmet Demirci, Yaşar Nuri Öztürk, Kâmil Yılmaz, İrfan Gündüz, Erhan Yetik, Osman Türker, Mikail Bayram, Ahmet Yaşar Ocak, Süleyman Ateş, Erol Güngör, Sabri Ülgener, Nihat Keklik, Cavid Sunar, Tahsin Yazıcı, Hayranî Altıntaş, Ethem Cebecioğlu.

Değişik İslâm ülkelerinde yaşayan ve konu ile ilgili yayınları bulunan ilim adamlarının bir kısmı şöyle sıralanabilir: Afifî, Abdülhalim Mahmud, Mustafa Kamil Şibî, Nureddin Şeribe, Osman Yahya, Abdurrahman Bedevî, Zeki Mübarek, Abdülkadir İsa, Ebu'l-Vefa Taftazanî, Faruk Ahmed Mustafa, Bediuzzaman Firuzanfer, Kasım Ganî, Taha Abdülbakî Surûr.

Son asır içinde L. Massignon, R. A. Nicholson, A. J. Arberry, Anne Marie Schimmel, Paul Nuriya başta olmak üzere birçok şarkiyatçı konuyla ilgili araştırma ve incelemelerini yayınlamışlardır.

R. Guénon ve onu takip edenler de bu kültürün Doğu'da ve Batı'da daha değişik bir açıdan ele alınıp insanlara sunulmasında kayda değer faaliyetlerde bulunmuşlardır.

YeniYüzyıl Kitaplığı _____

Bilgi günümüzün en önemli değeri haline geldi. Ama çağ gibi büyüyen bilgi üretimini izleyebilmek, günlük koşuşturmanın içinde neredeyse imkansız. Gündelik hayatımızı yakından ilgilendiren konular-
da bile kitap okuyacak zaman bulamıyoruz. Oysa bunun ötesine geçebilmek, kendimizi her konuda geliştirmek, kültürümüzü arttırmak hepimizin düşü.

Cep Üniversitesi size çağdaş bilgi ve kültürün kapılarını açıyor. Cep Üniversitesi'nin kitapları, Fransız "Que sais-je" (Ne biliyorum?) dizisinden titizlikle seçildi ve Türkçeleştirildi. Cep Üniversitesi ayrıca, Türkiye'nin tarihiyle, siyaset, kültür, ekonomi hayatıyla ilgili konularda özel olarak bu dizi için uzmanlara ısmarlanan eserlerle zenginleştirildi.

YeniYüzyıl Kitaplığı _____

Emlak Bank'ın katkılarıyla